

Kasnoantički spomenici na otoku Pagu

Dr Ante Sonje

direktor Muzeja Poreštine u
Poreču

Izvoran znanstveni rad

Pag je jedan od najogoljenijih otoka na istočnoj jadranskoj obali. Istočna njegova strana, harana posolicom koju donose bure s Velebita, gotovo je bez raslinstva. No zapadna strana mu je prekrita bujnom vegetacijom s predjelima ubavih šumica. Priča se da je na ovoj strani otoka postojala gusta šuma kroz koju se po granama moglo prelaziti od sjevernog na južni kraj otoka. Ostaci trulih debila divljih maslina, koji postoje na ogoljenom terenu u neposrednoj blizini brežuljaka do istočne obale otoka, kao i smreka u Novaljskoj Zaglavi koja se vjekovima odupire buri, suši i ljudskoj ruci, svjedoče da je Pag nekad imao mnogo više šumovitih predjela nego što ih ima danas. Ovaj otok

Na temelju iscrpnog studija znanstvene literature i dugogodišnjeg istraživanja na otoku Pagu, autor donosi u toj studiji najcjelovitiji i seriozno sistematizirani prikaz o liburnskim gradinama, tumulima i prapovijesnim nalazima na tom otoku. Glavna su tema studije kasnoantički spomenici, koje registrira, studijski obrađuje i valorizira prema zapažanjima, ali bez arheoloških iskapanja. Posebnu pažnju je posvetio starokršćanskoj bazilici u Gaju, nalazima u Novalji i problemu sjedišta biskupa Vindemija. Dragocjeni su i podaci o naseljenosti otoka Paga u doba kasne antike.

nije tako neplodan kako se čini putniku koji putuje Velebitom. Na golom kršu spomenutog kamenjara raste trava koju u proljeće pasu brojna stada ovaca. Novaljsko polje, Kolanjsko i ono kod Poveljane na južnom dijelu otoka ubrajaju se među najplodnije predjele jadranskih otoka. Navedeni prirodni uvjeti i brojni izvori pitke vode, koji dolaze iz ličkih ponornica, kroz vjekove su pružali povoljne uvjete za život ljudima.

Mnogobrojne prapovijesne gradine na brežuljcima i tumuli (gomile kamenja-gromače s grobnicama) koji se pružaju širom otoka svjedoče da su Liburni u drugoj polovici 2. tisućljeća i prvoj polovici prvog tisućljeća pr. n. e. bili prilično gusto naseljeni na otoku Pagu.¹

¹ Pregled liburnskih gradina i tumula (gromače s grobovima) na otoku Pagu napisao je dr. Sime Batović, direktor Arheološkog muzeja u Zadru, u radu: Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Diadora, sv. 6, 1973, Zadar 1973, str. 5 — 195.

Spomenuti autor je dao iscrpan pregled prapovijesnih nalaza na otoku Pagu. No za gradine na sjevernom dijelu otoka možemo dati potpunije podatke. Na Puntí Luna, tj. na području između naselja Luna i Novalje postoje ostaci na Gradac koja se nalazi s obje strane graničnog zida između Sonjinoga kanta i posjeda zaselka Gagera na uzvisini koja se strmo ruši prema sjevernoj obali otoka zvanog Konobine. Od druge gradine nalaze se neznatno sačuvani ostaci na niskom rtu Gradašnici na istoj obali otoka u Vidasa kantu.

Gradini u Sonje i Gagera kantu (tako se nazivaju krševiti predjeli bez raslinstva na Puntí Luna) pripadaju tumuli koji se protežu od Jakišnice do Sonjinih stanova.

Gradini Gradašnici pripadaju tumuli koji se nalaze oko polja u Vidasa kantu i oko zaselka Bonaparte. U neposrednoj blizini ove gradine nalaze se dvije sačuvane kružne gromače, od kojih bi jedna mogla biti okrugla nastamba poput istarskih kažuna.

Jedna skupina liburnskih tumula postojala je na Gunjelu oko postojeće kuće ovog zaselka. Druga skupina liburnskih tumula proteže se od Velog Vrha preko Dabova i Škuncinog kanta sve do Mihovilja u Šanka kantu.

Kod Novalje je mogla postojati gradina kako navodi Batović (sp. dj., str. 41). No to nije mogla biti ona na koju se osvrće spomenuti autor sa sjeveroistočne strane Novaljskog polja. Tamo je sa sjeverne strane izvora vode na Škoplju u Zagračišću postojala gradina. Jedna gradina postoji sa sjeverne strane Zagračišća na Gradini u Novaljskoj zaglavi. Gradina kod Novalje mogla je postojati na nekoj uzvisini s jugoistočne strane naselja. Toj gradini su gravitirali tumuli na Zrcu do obale Caske drage, kao i tumuli koji su posuti u okolici Škuncinih stanova s južne strane Novalje po predjelima Crnotinca i Slatine.

Koliko je poznato piscu ovog rada na sv. Jurju ponad Caske do danas nije nađen nikakav trag prapovijesne gradine, kako to navodi Batović (sp. dj., str. 41). Prema tome vrlo je problematično tumačenje spomenutog autora da je na Sv. Jurju postojalo prvo liburnsko naselje na Caski (sp. dj., str. 32).

Prema mojoj izjavi, koju sam dao autoru spomenuta rada o postojanju dviju poluzemunica na položaju Skovodarice, dražice u Sonjinim stanima, zaista nije moguće ništa zaključiti (sp. dj., str. 57). No prema onom što mi je Miljenko, sin moga brata Josipa ispričao, koji je u ožujku 1956. krčio teren za vinograd na spomenutom području, i prema onom što sam sam vidio na samom mjestu, neposredno iza prekopana terena u Skovodarici su zaista postojali ostaci jedne kružne nastambe koja je preko 1 m bila ukopana u zemlji. Njene ruševine su tokom vjekova mogle biti zasute zemljom

O Rimljanima na ovom otoku svjedoče neistraženi arheološki lokaliteti i slučajno nađeni nalazi.² O naseljenosti otoka u kasnoj antici (4—6. st.) svjedoče mnogi arheološki nalazi i ostaci zidina, na koje ćemo se osvrnuti u ovom radu.

Kasnoantički spomenici na otoku Pagu nisu istraženi, a ono što je poznato o njima nije sve niti objavljeno. Mi ćemo se na njih osvrnuti samo prema podacima koji su nam poznati po površinskim zapažanjima bez arheoloških iskapanja. Prema tome ovaj osvrt na kasnoantičke spomenike otoka Paga ne teži za potpunom njihovom obradom koja je moguća samo prema podacima arheoloških istraživanja. Stoga bi trebalo nastojati da se kasnoantički spomenici na otoku istraže, naučno obrade, zaštite i valoriziraju. Tako bi ovo svjedočanstvo

koju je nanosila kiša iz strmina okolnog terena. Prema raznim nalazima, od kojih sam vidio kameni klin i tanke pločice od bakra, koje su imale ukras izrađen ubodenim točkicama, ta nastamba ne bi potjecala iz neolita, nego najranije iz brončanog doba, i to najvjerojatnije iz najstarije liburnske faze iz posljednjih stoljeća prve polovice II. tisućljeća pr. n. e.

Zemunica sličnog tipa kao one u Škovodarici u Šonje kantu nađena je 1954. na Gurijelu, nedaleko ruševina rano-srednjovjekovne crkvice sv. Jurja. Ta je zemunica bila pokrivena šiljatokutnom kupolicom koja je prigodom nalaza propala na dno u šupljinu zemunice. Kod ove zemunice je prekopano 40 grobova s kosturima u skvrčenom položaju bez obloge, a pokriveni s jednom ili dvije škrilje. Grobovi su ukopani u zemlji livade, složeni nedaleko jedan od drugoga.

Ostale nastambe ili nekog vjerskog objekta nalaze se na gradini Gracu u Šonje kantu. Ta građevina ovalna oblika po svom položaju ide u prahistoriju. Jednako ovalnog oblika su i ostaci objekta koji se nalazi par sto metri južno od liburnskog tumula u Daba kantu iz kojega je nalaze objavio Batović (sp. dj., str. 117, T. CIII). Ta ovalna građevina bila je duga 7,20 m i široka 3,80 m. U cijelu njezinu perimetru sačuvalo se zidno kamenje, osim sa zapadne strane u širini od 70 cm. Stoga možemo pretpostaviti da je s te strane bio ulaz u prostor spomenuta objekta. Navedeno kamenje, koje strši iz zemlje, složeno je okomito i s unutrašnje strane prema prostoru vrlo nepravilno. Vjerojatno je taj zid, prema opisanim ostacima, što bi trebalo potvrditi iskapanjem bio zidan s dvostrukim nizom kamenja bez žbuke poput zidova kakvi se na otoku Pagu zidaju za ograde krševitih predijela. Položaj kojega opasuje spomenuti zid zaravnjen je sa slojem zemlje, što nije na okolnom terenu koji je prekrit kamenjarom.

Ostaci te građevine nalaze se u neposrednoj blizini s istočne strane malo povišena platoa pačetvorinasta oblika. Taj plato je oko tri puta manji od područja spomenute nastambe, visok je oko 50 cm i obzidan neobrađenim kamenjem bez žbuke. Položaj koji opasuje zid ispunjen je kamenjem i krupnim pijeskom koji potječe iz neke dražice uz morskou obalu na otoku Pagu.

Nešto zapadnije od tog platoa nalazi se zabačena kamena ploča koja je po sredini napukla. Oblik te ploče je pačetvorinast, dug 140 cm, širok 80 cm i debeo 20 cm. Ploča je s obje strane hrapava ali ravna. Možemo zaključiti da ta ploča nije prirodna škrilja, nego da je ljudskom rukom obrađena.

Prema opisanim podacima možemo zaključiti da je spomenuti plato bio podnožje svetišta sa žrtvenikom od kamena vjerskog obilježja.

U okolici tog svetišta postojali su brojni tumuli s grobovima prema kojima možemo pretpostaviti da je opisano svetište pripadalo Liburnima koji su na Pagu bili naseljeni od prve polovine II tisućljeća do rimske okupacije otoka. Liburni su na ovom otoku bili naseljeni i poslije rimske okupacije primivši civilizaciju Rima.

davne prošlosti isticalo ponos sredine i postalo turistička atrakcija ne samo Novalje nego i cijelog otoka koji se u turističkom privređivanju snažno razvija.

Ostatke zidova starokršćanske bazilike u Jazu s južne strane Novalje poznavao je F. Bulić. Na tu baziliku osvrću se Abramić³ i Suić.⁴ Jednu drugu baziliku sa sjeverne strane Novalje, u Gaju, istraživao je poslije prvog svjetskog rata don Josip Kunkera. Tu baziliku je spomenuti istraživač istraživao ponovo god. 1974. No rezultati njegova istraživanja nisu objavljeni. Obje bazilike objavio sam, koliko se to moglo obraditi bez iskapanja, na Internacionalnom kongresu starokršćanske arheologije, koji je održan 1965. u Trijeru.⁵ Nedavno je djelomičnim istraživanjem i raznim nalazima potvrđena pretpostavka pisca ovog rada da se ostaci prostrane

² Antičke natpise iz Novalje i Caske koji su mi bili poznati, objavio sam u slijedećim radovima:

A. Šonje: Nalaz rimskog natpisa na Caski kod Novalje na otoku Pagu, *Ziva Antika*, god. VIII, sv. 2, Skopje 1958, str. 311 i 322. Na ovaj rad se osvrće dr. Jaroslav Šašel: *Calpurnia L. Pisonis Auguris filia*, *Ziva Antika*, god. XII, sv. 2, Skopje 1963, str. 389—390. U navedenom svom radu osvrćem se na antičke zidove na Caski. U neobjavljenoj radnji Ubikacija sjedišta kesenskog biskupa Vindemija osvrćem se na antičke lokalitete koji su mi poznati na otoku Pagu.

A. Šonje: Nepoznati rimski natpisi iz sjevernog dijela otoka Paga, *Ziva Antika*, god. XI, sv. 1, Skopje 1961, str. 133—139; isti, *Ulomak nadgrobne antičke stele iz Novalje na otoku Pagu*, *Ziva Antika*, god. XIX, Skopje 1969, str. 50—52.

Ovom prilikom objavljujem još dva neobjavljena antička natpisa iz Caske:

a) Titulus od crnog tvrdog kamena. Sačuvao se sa sve četiri strane, samo su mu rubovi malo okrnuti (sl. 1). Našao ga je Sime Palčić, zvani Malo god. 1970. slučajno kopajući zemlju za popravak puta uz mjesto nalaza. Ta ploča s natpisom bila je zatrpana zemljom u urušenom grobu. Uz taj grob na udaljenosti od 10 cm postojao je još jedan grob. Oba groba su obzidana zidićem od kamenja koje je vezano žbukom. Položaj groba nalazi se u neposrednoj blizini morskog žala (pijeska) sa zapadne strane Caske drage kod močvarnog terena zvanog Blato uz put koji vodi za Zrće, susjednu dražicu na zapadnoj strani Caske drage. Vjerojatno je kod navedenog drugog groba postojala nadgrobna ploča. No to danas nije moguće utvrditi, jer se grobovi nalaze u neposrednoj blizini plaže pa su turisti te grobove spolirali.

Nadgrobna ploča je visoka 22 cm, toliko je i široka, a debela 3,50 cm. Površina joj je oglodana od zuba vremena, no slova su dosta dobro sačuvana, pa je natpis dobro čitljiv. Slova su u prvom retku visoka 3 cm, u drugom 2,5 cm, u trećem i četvrtom 2 cm, petom 1,70 cm i šestom 1,30 cm. Riječi su jedna od druge malo odvojene, a odvajanje nije označeno nikakvim znakovima.

GEMELLO	Gemello
CALPVRNI GE	Calpurni Ge=
MELLI SER	melli ser(vus)
crt. I VIX ANN XXV	vix(it) ann(or)um XXV
SER CALPVRNIVS	ser(vus) Calpurnius
EPAPHRODITVS	BMEpaphroditus b(ene) m(erent).

Tu nagrobnu ploču podigao je Epafrodit zaslužnom Gemelu, robu Gemela Kalpurnija pripadnika poznatog rimskog plemena čiji su članovi zauzimali istaknute položaje u državnoj upravi Rima. S tim natpisom otkriven je Gemellus Calpurnius koji bi bio treći poznati član obitelji Kalpurnijevaca na antičkim natpisima iz Caske. Nesumnjivo je Gemellus bio u rodu, a moguće i brat Kalpurnije, kćerke Lucije Kalpurnija Pisona augura i unuka Gneja Kalpurnija

1. Antički nadgrobni natpis iz Caske

Pisona (A. Sonje: Nalaz rimskog natpisa na Csaki kod Novalje na otoku Pagu, *Ziva Antika*, god. VIII. sv. 2, Skopje 1958, str. 322; J. Šašel: Calpurnia L. Pisonis auguris filia, *Ziva Antika*, god. XII, sv. 2, Skopje 1963, str. 388–390).

Vjerojatno je Gemellus, koji dolazi na nadgrobnoj ploči, bio blizanac, tj. brat Epafrodita. U prilog navedenog mišljenja govorio bi nalaz dvaju usamljenih grobova koji su se nalazili jedan pored drugoga. Epafrodit je mogao biti pokopan uz svoga brata blizanca, kojega je on sahranio i na grobu postavio ploču s natpisom.

Kod Rimljana su robovi porijeklom Grci bili obrtnici ili najčešće izobražene osobe. Stoga nije isključeno da je upravo Epafrodit natpis na grobu svoga brata sam napisao i isklesao. Sažeta stilizacija tog natpisa predstavlja izraziti primjer epigrafa kakvi su se pisali u razdoblju na kraju republike i početkom carstva. Prema tome taj natpis možemo usporediti s natpisom na spomenutoj Kalpurnijinoj ari, koji se odlikuje pažljivim sastavom, ljepotom izraza i pjesnički oblikovanim tekstom. Jednaka im je i stilizacija slova koja su pisana kurzivnom kapitalom.

Prema navedenim podacima, objavljeni natpis po imenu člana obitelji Kalpurnijevaca, po stilizaciji sadržaja i po obliku slova, možemo datirati u isto vrijeme kada i natpis Kalpurnijeve are dvadesetih godina prve polovice 1. st. n. e. na prijelazu iz Augustove u Tiberijevu vladavinu.

Slično stiliziran sadržaj kao i na Gemelovoj ploči nalazi se i na natpisu koji je nađen u Novalji (A. Sonje: Nepoznati rimski natpisi iz sjevernog dijela otoka Paga, *Ziva Antika*, god. XI, sv. 1, Skopje 1961, str. 136, br. 4). Slova su im jednako stilizirana kao da ih je jedna ruka izradila. Ta dva natpisa su zanimljiva, jer svjedoče da su Novalja i Caska bili naseljeni u prvoj polovici 1. st. n. e.

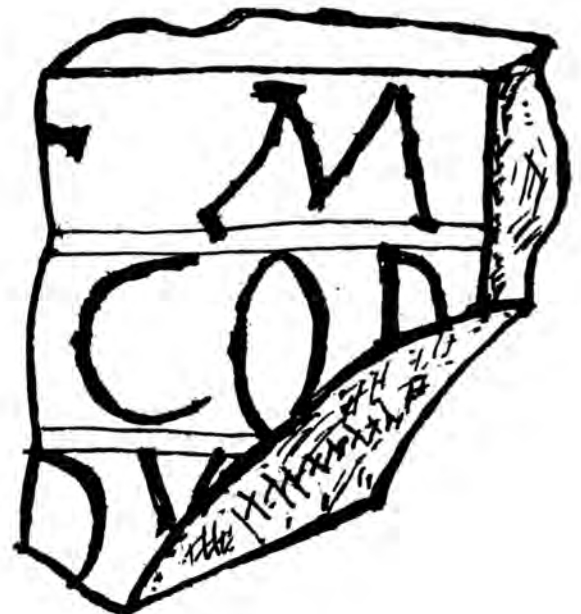
Simbolični znak zrakaste kružnice koja je ovjenčana palminim grančicama na Vernaklinovoj ploči tumačio sam kao atribut Mitre nepobjedivog boga sunca, Sol Deus invictus (A. Sonje, sp. dj. str. 136, br. 5). Međutim ovaj znak nije tipičan za izražavanje simbolike Mitrina kulta. Stoga možemo pretpostaviti da on izražava simboliku grčkog božanstva sunca (Helios) prikazivana slično kao i na Vernaklinovoj ploči s kolutom iz kojega izbijaju zrakasti izdanci. Kult boga Sunca u 3. st. je često izbijao na vrh službene vjere rimskog carstva u težnji da se carstvu dade vjera monoteističkog obilježja. Na taj način se poganski svijet opirao kršćanskom monoteizmu. Kršćanstvo je tu ideju povezivalo s misijom humanizacije suprotnosti koje su postojale u društvenim odnosima robovlasničkog sistema. Stoga je ono u trećem stoljeću prodiralo i u šire slojeve rimskog imperija.

bazilike nalaze i u naselju kod Male crkvice Majke Božje na Loži.⁸

Starokršćanska bazilika u Gaju. Ta bazilika se nalazi sa sjeverne strane mjesta u neposrednoj blizini morske obale na položaju zvanom Miri ili Punta Mira.⁷ Nekad su zidovi te porušene crkve bili visoko sačuvani. Novaljski ribari pričaju da su se ruševine te crkve pred 80 godina vidile preko rta Rtića i da su se prema tim zidovima nalazili položaji koji su pogodni za ulov ribe. Kada sam se pred 20 godina bavio tom crkvom, tada su njeni temelji bili potpuno sačuvani, a zidovi mjestimično i preko 60 cm visoki. Ta crkva je u spomenuto vrijeme imala većim dijelom sačuvan podni mozaik.

Crkva u Gaju bila je jednobrodna građevina, koliko se moglo vidjeti prema sačuvanim ostacima zidova, duga 23,30 m i široka 9,15 m. Ta građevina je zanimljiva, premda je njezin vanjski izgled bio vrlo jednostavan. U istočnom dijelu prostora imala je apsidu koja je zajedno s pastoforijama bila ugrađena među perimetralnim zidovima. Njezino pročelje na zapadnoj strani položeno je koso na uzdužnu os prostora. Prema sačuvanim ostacima ploča i stupića možemo zaključiti da je ta crkva imala oltarnu pregradu. Nesumnjivo je ta crkva imala polukružne prozore koji su se nalazili visoko na bočnim zidovima. Možda su na pročelnom zidu postojala dva ili tri prozora. Sačuvani ostatak glavice konzolastog oblika ukrašen je križem (sl. 2). Ta glavica potječe najvjerojatnije od stupića bifore koja se nalazila na začelju crkve u tjemenu ugrađene apside. Takva se bifora nalazi na začelnom zidu crkve starokršćanske bazilike sv. Marije od Milosti (Santa Maria delle Grazie) u Gradu kod

2. Ulomak antičkog natpisa iz Caske

2. Ulomak glavice stupića bifore na začelju apside bazilike u Gaju

Car Marko Aurelije Antonin (218—222), jedan od najprosvjećenijih rimskih careva, nazivao se Heliogabal po sunčanom božanstvu kojega je on nastojao uzdignuti za vrhovnoga boga u carstvu. Taj Sirijac iz grada Emese, u kojem je kao dječak bio vrhovni svećenik sirijskog boga Elagobala, pobjeđivši cara Makrima kod Antiohije, sebe je proglasio za cara.

Car Aurelijan (270—275), obnovitelj carstva, Sunce je proglasio za vrhovnog boga države. U Rimu je dao podignuti hram i uveo je svečanost rođendana nepobjedivog boga Sunca — natalis Soli invicti. Taj datum su kršćani oko 330, koji pada 25. prosinca, uzeli za proslavu Božića — dana Isusova rođenja.

Vernaklin nadgrobni natpis je u svakom slučaju zanimljiv. Njegove paleografske osobine spadaju u 3. st. Prema tome taj natpis bismo mogli uzeti kao svjedočanstvo da su u 3. st. u antičkoj Cissi na današnjoj Caski bila prisutna idejno religiozna zbivanja koja odražavaju suprotnosti društvenih odnosa, nagovještavajući tako raspadanje robovlasničkog sistema, a time i samog rimskog imperijalizma.

b) Ulomak ploče od tvrdog crnog granita s natpisom. Ulomljen je na sve strane, osim s gornje. Debeo je 2 cm, širok 5 cm i visok 8 cm. Od natpisa su se sačuvali ostaci od tri retka. Recii su odvojeni s dvije uske i tanke crte. Slova su visoka 1,70 cm.

M	(Diis) M(anibus)
crt. 2 CON con(iugi)
OV ov

Po početku gornjeg retka sačuvao se ostatak ureza, koji se nazire po sredini retka i koji je od slova M nešto udaljeniji od slova u donjem retku. Stoga možemo pretpostaviti da je prvo slovo u ovom retku bilo D. Prema tome u prvom retku mogao je biti početak formule nadgrobnog natpisa kako smo gore naveli. U prilog našeg tumačenja govorio bi i ostatak riječi u drugom retku. Stoga možemo pretpostaviti da je taj nagrobni spomenik podigao muž svojoj ženi.

² Bulić je otok Pag prvi put posjetio u svojoj mladosti (F. Bulić: Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, *Bulletino Dalmata*, VIII (1885), str. 17 i str. 194. Ovaj, slavne uspomene, arheolog Novalju je obišao i poslije prvog svjetskog rata. Tada je s naročitim zanimanjem pregledao ostatke starokršćanske bazilike u Jazu. Abramić se na tu baziliku

Akvileje u sjevernoj Italiji,⁹ a postojala je i na začelnom zidu starokršćanske bazilike križnog tlocrta u uvali Sepnu kod Omišlja na otoku Krku (sačuvali su se samo ostaci).⁹ Glavice istog oblika, kao ona kod bazilike u Gaju, sačuvali su se kod trifore na začelju apside starokršćanske bazilike u Povljima na otoku Braču.¹⁰ Kod te bazilike nađeno je raznih zanimljivih ulomaka od kojih sam vidio bazu stupa i poligonalni stupić.¹¹ S južne strane bazilike postoji obradivi teren posut hrbinama antičke i kasnoantičke keramike. Među tim hrbinama našao sam ulomak uljene svjeće koja je bila istog tipa, i njezin ukras bio je jednakog stila, kao i u uljenih svjećica, koje su ukrašene kršćanskom simbolikom, a nalaze se širom mediterana kod starokršćanskih groblja i starokršćanskih bazilika 5—6 st.

Novaljska crkva s ugrađenom apsidom pripada krugu starokršćanskih bazilika koje su se na istočnoj obali Jadrana gradile pod neposrednim utjecajem određenog tipa crkava istočne Sirije, kao što je spomenuta bazilika u Gradu,¹² drugi sloj bazilike na Piazza della Vittoria u istom mjestu, zatim bazilike u Povljima na otoku Braču,¹³ na otoku Mljetu,¹⁴ Sv. Andrija kod gradske bazilike u Puli,¹⁵ bazilika u Stobreču kod Splita,¹⁶ vje-

osvrće najvjerojatnije prema podacima koje mu je Bulić priopćio. U vrijeme kada je Bulić obišao tu baziliku, što sam i sam vidio u svom djetinjstvu oko 1930, južni perimetralni zid te bazilike bio je sačuvan s polukružnim prozorima. Na podu je dosta dobro bio sačuvan mozaik. Danas od freskih slikarija u donjem dijelu zidova, te od podnog mozaika, koje navodi Abramić, ništa nije sačuvano (M. Abramić: *Die christliche Archeologie in Jugoslawien in den letzten zwanzig Jahren*, Actes du Ve congrès international d'archéologie chrétienne 1954; Paris 1957, str. 180).

⁴ M. Suić: *Novalja*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb 1964, str. 563.

⁵ A. Sonje: *Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien)*, Akten des VII. Internationales Kongresses für christliche Archäologie, Trier 1965, Rim 1969, str. 697—709.

⁶ A. Sonje: sp. dj., str. 705 /; isti: *Starine Novalje treba da ostanu u mjestu*, Glas Novalje, god. I, br. 1, 1974, str. 23; isti: *Ubikacija sjedišta kesenskog biskupa Vindemija (kritički osvrt na rad Carla de Franceschija: Saggi e considerazioni nell'Istria nell'alto medio evo IV — Cessensis episcopus, Atti e mem., vol. XVIII, della Nuova Serie, Venezia 1970, str. 69 — 106, rad u tisku); B. Ilakovac, Cuda antičke Novalje*, Vjesnik, Zagreb, 9. ožujka 1974, str. 8; isti u *Glasi Novalje*, god. I, br. 1, 1974, str. 16 i 17; M. M., *Treća starokršćanska bazilika u Novalji*, Novi list, Zadar, 23. veljače 1974, str. 7.

⁷ Naziv Miri potječe od latinske riječi murus. Hrvati, došavši na otok Pag našli su mnogo pustih ruševina antičkih zgrada. Oni u svojoj pradomovini u Zakarpaću Velikoj i Bjeloj Hrvatskoj nisu poznavali zidove koji su građeni žbukanim kamenjem. Hrvati su svoje kuće gradili drvom, a u močvarnim predjelima su i ulice oblagali drvenim balvanima. Tako su Hrvati, nepoznavajući kamene zidove zidane žbukom, prihvatili romanski naziv, koji su prilagodili izgovoru svoga govora. Tako je od murus, došla riječ mir. Budući da im je religiozno značenje starokršćanske crkve u Gaju bilo poznato, oni su ovaj lokalitet nazvali Sv. Mira i otuda Punta Mira.

⁸ P. L. Zovatto: *Grado — Antichi monumenti*, Bologna 1971, str. 69 — 87, G. Bovini: *Grado paleocristiana*, Patron editore; Bologna 1973, str. 39, al. 8.

rojatno istog tipa bila je i crkva sv. Simuna u Zadru.¹⁷

Navedene bazilike toga tipa pretežno su građene na prijelazu iz 4. u 5. st., ili u prvoj polovici 5. st. No spomenuta crkva sv. Tome u Puli datira se sredinom 4. st. Sve su spomenute crkve toga tipa trobrodne, osim sv. Tome, koja je jednobrodna, kao i crkva u Gaju. Vjerojatno su jednobrodne crkve toga tipa ranije nastale od trobrodskih. Prema tome one bi mogle biti i neposrednije po porijeklu iz utjecajne sfere sirijsko-palestinskog kruga starokršćanske arhitekture. Stoga možemo pretpostaviti da je crkva u Gaju, kao i ona u Puli, podignuta sredinom 4. st. Tu pretpostavku potkrepljuje činjenica, koju je utvrdio Kunkera u vrijeme nedavnog istraživanja, jer spomenute pastoforije režu zid starije ugrađene apside ove bazilike.¹⁸ Prema tome najstariji sloj bazilike u Gaju bio je jednobrodan s ugrađenom apsidom koja je bila prostranija od apside s pastoforijama drugog sloja njezine arhitekture. U prilog ranog datiranja bazilike u Gaju upućivao bi spomenuti ulomak kapitela s uklesanim križem te drugi ulomci crkvenog namještaja koji su nađeni kod te crkve.¹⁹ Križ na spomenutom kapitelu u obradi još čuva klasičan način klesarskog rada s dubokim i ostrim rezom ukošenih strana poput klasično stiliziranih slova antičkih natpisa

koji se datiraju u prva stoljeća rimske vlasti u Dalmaciji.

Uokolo crkve u Gaju postojali su ulomci starokršćanskih sarkofaga. Jedan cijeli sarkofag, kojemu je poklopac za vrijeme prijenosa napukao u dva dijela, prenesen je bio u selo kod Semenčičeve kuće do ulaza u dvorište Šubašinih kuća. Don Josip Kunkera je u vrijeme svojega posljednjeg iskopavanja našao još jedan sarkofag i nekoliko zidanih grobnica, od kojih bi neke mogle biti i grobljanske spomen-kapele (*memoriae*). Prema tome možemo tvrditi da je opisana građevina u Gaju bila grobljanska bazilika. Ta bazilika je podignuta u neposrednoj blizini kamenoloma vapnenaste breče ružičaste boje. Kamenolom se protezao na širokom području sa sjeverne strane naselja pokraj puta koji vodi prema Lunu u tzv. Koludračkim njivama. Taj se kamenolom iskorištavao od dolaska Rimljana na otok sve do početka 7. st. kad su Latini dolaskom Hrvata bili potisnuti s otoka Paga. O tom svjedoče ulomci arhitektonskih detalja od breče koji su nađeni kod antičkih zgrada i starokršćanskih bazilika.²⁰ Prema iznesenom mišljenju, možemo zaključiti da je bazilika u Gaju podignuta na groblju kamenorezača i klesara, članova kršćanske općine, koji su živili udruženi u zajedničkom načinu rada.²¹

¹⁷ A. Šonje: Starokršćanska crkva u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku (rad u rukopisu); isti, *La chiesa paleocristiana nella insenatura marina di Sepen presso Castel-muschio (Omišalj) sull'isola di Veglia (Krk) (1)*, Pelix Ravenna, CXI — CXII, Faenza 1976, str. 137—172.

¹⁸ I. Ostojić: *Povlja, Povijesni prikaz*, Split 1968, str. 13.

¹⁹ A. Šonje: *Altchristliche Basiliken ... sp. dj.*, Tab. CCCLVII, sl. 12 — 14. Spomenuti se ulomci danas čuvaju u zbirci Stomorici u Novalji.

²⁰ G. Bovini, sp. dj., u 8. napomeni.

²¹ J. Ostojić: Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimski spomenici u Povoljima na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, XII (1960) str. 3; isti: *Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike i krstionice u Povoljima*, Pr. pov. umjetnosti u Dalmaciji, XIII (1961), str. 5; isti: *Basilica paleocristiana con battistero a Povolja (Dalmazia)*, *Rivista di archeologia cristiana*, anno XXXIX, numeri 1 — 2, Roma 1963, str. 139 — 149; *Povlja povijesni prikaz Split 1968*; isti: *Radovi na pročelju starokršćanske bazilike u Povoljima*, Pril. pov. umj. u Dalmaciji, XVI (1966), str. 153.

²² A. Mohorovičić, *Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu*, Beretićev zbornik, Dubrovnik 1960, str. 25.

²³ B. Marušić, *Kasnoantička i bizantijska Pula*, Pula 1967, str. 49. pril. 2, A; G. Bovini: *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Patron Editore, Bologna 1974, str. 176.

²⁴ N. Cambi: *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split 1974, tab. VIII.

²⁵ W. Gerber, *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens*, Dresden 1912, sl. 153.

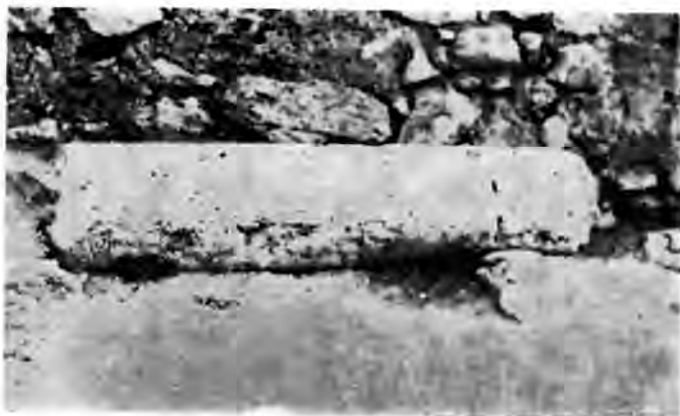
²⁶ Podatak o ugrađenoj apsidi prvog sloja bazilike u Gaju donosim prema sadržaju koji mi je don Josip Kunkera uputio 22. rujna 1975. iz Ruševa.

²⁷ Opis tlocrta i crteži nalaza crkve u Gaju, kao i starokršćanska bazilika u Jazu objavljeni su u mojemu radu koji je naveden u 5. napomeni. Nadajmo se da će rezultati posljednjih istraživanja bazilike u Gaju biti objavljeni, pa će tako biti moguće dalje istraživanje i proučavanje ove neobično zanimljive građevine kasnoantičke arhitekture na istočnoj obali Jadrana. Podaci s kojima raspolaže spomenuti autor predstavljaju izvornu vrijednost za proučavanje te crkve, jer se ostaci njenih zidova nalaze u vrlo žalosnoj situaciji.

Vlasnik položaja tog arheološkog lokaliteta Sime Špalić, profesor geografije, preko zapadnog dijela bazilike do vlastite kuće, sagradio je betonirani terac bez dozvole Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Rijeci i Odjela za komunalne poslove Skupštine općine u Pagu. Spomenutom zavodu je poznato značenje ove bazilike, a spomenuti profesor nije trebao podvrci ostatke ove bazilike svom ličnom interesu. Skupština općine Pag još uvijek ovaj neobično važan arheološki lokalitet može zaštititi i u tu svrhu nacionalizirati ili, s obzirom na neodgovarajući odnos prema spomeniku, ekspropriirati kako bi se on mogao dostojno zaštititi urediti i prezentirati kao zanimljiva atrakcija u istaknutom turističkom mjestu u razvoju.

²⁸ Rimski kamenolomi na sjevernom dijelu otoka Paga zaslužuju posebnu pažnju. Ti kamenolomi svjedoče o razvijenom obrtu kamenorezača i klesara iz antičkih i kasnoantičkih vremena. Kamenolomi u Koludračkim njivama sa sjeverne strane sela pokazivali su do nedavno situaciju naglog prekida njihova iskorištavanja. Tu je bilo kamenih blokova koji su tek izvađeni iz kamene mase kamenoloma, zatim izvađenih blokova, kao i potpuno obrađenih kamena koji su bili pripremljeni za prijevoz. Nesumnjivo je takav nagli prekid rada u kamenolomu mogao nastati u vrijeme kada su se Romani našli u teškom položaju, izgubivši izvore privređivanja izgubili su ekonomsku podlogu bez koje nema života organiziranim naseljima. Romane su nepovoljne prilike mogle zadesiti u prvoj polovici 7. st. u vrijeme kada bizantijska vlast nije mogla spriječiti haranje Avara i Slavena po rimskoj Dalmaciji. U ovim prilikama, u prvoj polovici 6. st., Hrvati su neposredno po dolasku na jug u svoju novu domovinu nesmetano mogli naseliti otok Pag.

²⁹ Bazilika je u Gaju bila napuštena u isto vrijeme kad i kamenolom u Koludračkim njivama. Danas nam nije poznato da li je ova crkva u ranom srednjem vijeku bila uzdržavana. Kasnije u visokom srednjem vijeku ta crkva je popravljena. Sačuvali su se ostaci zida polukružne apside i sa sjeverne strane prigradeni ostaci zvonika koji potječe najkasnije iz 13. do 14. st.

3. Stup arkada koje su dijelile brodove bazilike u Jazu

4. Glavica stupića iz bazilike u Jazu

Starokršćanska bazilika u Jazu. Ostaci zidova prostrane bazilike nalaze se sa jugozapadne strane naselja u napuštenom groblju u Jazu uz morsku obalu u predjelu na početku rta zvanog Rtić. Ta bazilika je duga zajedno s dubinom apside 32,35 m i široka 12,50 m. Njezin prostor je bio raščlanjen arkadama na tri lađe. Lukovi arkada počivali su na stupovima od ružičaste breče iz lokalnih kamenoloma (sl. 3). Srednja lađa je s istočne strane završavala polukružnom i izbočenom apsidom koja je bila duboka 4,80 m i široka 6,50 m. Zid apside je s vanjske strane imao dvije jake lezene koje djeluju poput potpornjaka srednjovjekovne arhitekture. S obzirom na veliku dužinu te bazilike, možemo pretpostaviti da je ona sa zapadne strane mogla imati zatvoren narteks.

Na sjevernoj strani istočnog dijela bazilike postojao je 4,50 m širok prostor koji je bio razdijeljen zidom na dvije prostorije. U zapadnom dijelu te prostorije sačuvali su se ostaci podnog mozaika. Taj mozaik je do zida imao porub od crnih, a po sredini od bijelih kockica. Do južne strane prema istočnom dijelu bazilike protezala se još jedna sporedna prostorija koja je bila duga najmanje 17 m i široka 3,75 m. Prema sačuvanim ostacima zida na sjeverozapadnom uglu pročelja možemo pretpostaviti da je tu mogla postojati još jedna sporedna prostorija.

Kod te bazilike nađeni su razni ulomci crkvenog namještaja od bijelog i krupnozrnatog mramora, kao što su jonska glavica stupića (sl. 4), na dvije strane ukrašena ploča i ulomci tankih stupića.²⁵ Prema spomenutim ostacima crkvenog namještaja možemo zaključiti da je ta crkva imala oltarnu pregradu, a vjerojatno i ciborij na prijelazu iz srednje lađe u apsidu.

Bazilika u Gaju isticala se osebujnim rješenjem s ugrađenom apsidom, a bazilika u Jazu veličinom prostora i bogatstvom raznolikog ukrasa od mramora. Stupovi arkada, koji su dijelili brodove, bili su od domaće ružičaste breče, a oltarna pregrada i ciborij od grčkog

mramora. Ako su donji dijelovi zidova te bazilike bili oslikani slikarijama, tada možemo pretpostaviti da su i ostali dijelovi njenih zidova bili ukrašeni fresknim slikama.

Podni mozaik ove bazilike nije bio jednostavan kao kod bazilike u Gaju. Rasuđujući po malim kockicama, po skupinama kockica vezanih uz žbukanu podlogu, koje su nađene na gomili kamenja s južne strane izvan ogradnog zida groblja, tada možemo zaključiti da je ta bazilika imala pod ukrašen raznolikim i lijepo izvedenim ukrasima. Nedavno je u južnom brodu do perimetralnog zida in situ nađen ulomak podnog mozaika koji je na porubu ukrašen sa duplom helenistički stiliziranom pletenicom. Na ovom mozaiku su prevladavale bijele i svjetlocrvenkaste kockice. Te crvenkaste kockice nisu od pečene zemlje, kakve općenito dolaze kod podnih mozaika starokršćanskih bazilika na istočnoj obali Jadrana, nego od kamena.²⁶ Taj mozaik je po kvalitetnoj obradi, crvenkastim kockicama i ukrasnim motivima potpuno jednak podnom mozaiku čije sam velike ostatke mogao vidjeti na najstarijem sloju poda starokršćanske bazilike sv. Ivana Krstitelja u Rabu.

Sav ukras u prostoru starokršćanskih bazilika usmjeren je prema školjki (konhi) apside. Ta školjka je zamišljena kao nebeska sfera koja nadvisuje misterij

²⁵ Crvenkaste kockice podnog mozaika bazilike u Jazu svim su jednake po boji, obradi i materijalu kao i kockice kod ukrasa na podnim mozaicima Prve bazilike (druga polovica 4. st.) građevnog ansambla Eufrazijane, kao i u svetištu kod klupe za svećenike (synthronos) predeufrazijevske bazilike (prva polovica 5. st.) istog građevnog ansambla u Poreču. Crvenkaste kockice podnih mozaika starokršćanskih bazilika u Poreču potječu od kamena kakva ima u neposrednoj blizini Poreča. Stoga nije isključeno da je taj kamen na Liburnske otoke dolazio iz Istre, na isti način kao što je iz njezina područja izvažen kamen (pietra d'Istria) za izradu mozaika u Ravenu. Josip Kunkera, doajen starokršćanske arheologije na otoku Pagu, u jesen 1977. otkrio je posljednje sačuvane ostatke podnog mozaika te bazilike. To je dio poda koji se nalazio na uskom pojasu između južnog perimetralnog zida bazilike i spomenutog zida postojeće crkvice. Pronađeni dio podnog mozaika ukrašen je prekrasno stiliziranom pletenicom koja potječe od zbira ukrasnih motiva helenističkih i klasično-rimskih podnih mozaika.

²⁶ A. Sonje: Altchristliche Basiliken... sp. dj. Tab. CCCLIII, sl. 4, 5. i 6.

nekrvne žrtve koja se obavlja na žrtveniku pod apsidalnim lukom. Stoga su kalote starokršćanskih crkava ukrašavane reprezentativnim mozaikom vjerskog sadržaja pretežno svecima kojima je crkva bila posvećena. Ako su donji dijelovi te bazilike, kako smo spomenuli, bili ukrašeni freskama, tada je i njezina kalota mogla biti ukrašena mozaikom. Neznatni nalazi kockica od plave ocakline, koji su nađeni u sloju zemlje na području apsida te bazilike, svjedočili bi u prilog naše pretpostavke da je školjka starokršćanske bazilike u Jazu bila ukrašena reprezentativnim mozaikom.

Crkvica, koja je prizidana do istočnog zida južne pokrajne prostorije ove bazilike, nije stara kao i bazilika, a starija je od prostora crkvice kojoj ona danas pripada (sl. 5). Ta apside je nepravilno zidana lomljenicama u debelom namazu žbuke, pa prema tome ona pripada starohrvatskoj arhitekturi 9—10. st. Stoga možemo pretpostaviti da je današnja crkvica, koja potječe od početka 19. st. (tada je područje oko satrokršćanske bazilike bilo uređeno za groblje), dobila naziv po ranosrednjovjekovnoj crkvici, a ona ranosrednjovje-

kovna po starokršćanskoj bazilici. Zbog toga nije isključena mogućnost da je starokršćanska bazilika u Jazu bila posvećena svetoj braći, rimskim mučenicima Ivanu i Pavlu.

Kult rimske braće Ivana i Pavla, koji su podnijeli smrt mučenika u vrijeme vladavine cara Julijana Apostate (361—363), počeo se širiti krajem 4. ili početkom 5. st., kad je ponad njihova groba u Rimu podignuta bazilika (Titulus Pammachii).²⁴ Prema tome bazilika u Jazu nije podignuta prije početka 5. st.

Ova bazilika po svom građevnom tipu ubraja se među helenističke bazilike bez transepta, kakve su se uz izvjesne preinake gradile širom mediteranskih zemalja. Taj tip bazilike naročito je bio omiljen u starokršćanskoj arhitekturi u Dalmaciji. Bazilika u Jazu po naglašenoj longitudinalni prostora, u kojem je srednji brod tri puta širi od pokrajnih brodova, vrlo je srodna starokršćanskim bazilikama u Salonu, kao što je Basilica urbana iz 4. st. i Basilica juxta portum iz 5. st.²⁵

Ukras na ulomku spomenute ploče oltarne pregrade, koji je nađen kod ostataka zidova ove bazilike, pokazuje izrazita stilska obilježja ukrasa na plutejima starokršćanskih bazilika na istočnoj obali Jadrana. Profilacija te ploče još je poprilično zaobljena, a vitice s lišćem vinove loze i cvjetovima divlje ruže još mnogo čuvaju od prirodne stilizacije antičke obrade reljefnih ukrasa. Jonski kapitel je vrlo rijedak kod starokršćanskih bazilika na Zapadu. Taj kapitel pokazuje izrazitu retardaciju jonskog kapitela klasičnog stila. Oba ta ulomka potječu iz grčkog kamenoloma. Ti su ulomci doneseni izrađeni iz Grčke, koja je u kasnoj antici čuvala tradicionalan način obrade helenističke umjetnosti. Te ulomke prema stilu možemo datirati u 5. st. U isto vrijeme može se datirati i podni mozaik te građevine.

²⁴ A. Prandi: SS. Giovanni e Paolo, Le chiese di Roma illustrata, N 30; isti: Il complesso monumentale della basilica celimontana dei SS. Giovanni e Paolo, Citta del Vaticano, 1952; C. Mathiae: Le chiese di Roma del IV al X secolo, Roma 1962, str. 21—22, 23, 55, 58, 83, 137. i 277.

²⁵ E. Dyggve: History of Salonitan christianity, Oslo 1951, sl. 1. Tri puta širi srednji brod od pokrajnih brodova imaju najstarija jezgra arhitekture zadarske katedrale (G. Valentini; G. Caronia: Domus ecclesiae, Edizione Patron, Bologna 1966, str. 171), bazilika sv. Ivana Krstitelja u Rabu (M. Vasić: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd, 1922, sl. 99 i 151). Ta bazilika nije dovoljno poznata niti istražena. Njezin najstariji sloj potječe iz 5. st.

5. Crkvica sv. Ivana i Pavla iz 19. st. s apsidom ranosrednjovjekovne crkvice

6. Sarkofag s poklopcem na groblju u Jazu

Bazilika u Jazu po prostornom rješenju i ukrasu arhitektonskih detalja ne pokazuje nikakve znakove po kojima bi mogli zaključiti da je građena pod utjecajem ranobizantinske arhitekture iz razdoblja Justinijanove vladavine (sredina 6. st.). Prema svemu što smo naveli, možemo zaključiti da je bazilika u Jazu podignuta u 5. st. ili najkasnije početkom 6. st., svakako prije 539, kad su Bizantinci istjerali Istočne Gote iz Dalmacije.

S južne strane apsida kod bazilike u Jazu nalazi se zidana grobnica. Ta grobnica je presvođena svodom koji je s vanjske strane oblikovan na dva sliva vode i pokrivena je bila tegulama. Otvor u grobnicu nalazi se s istočne strane. Takve grobnice su se zidale na starokršćanskim grobljima u Dalmaciji. Novaljska grobnica je jednaka grobnicama koje je Ostojić otkrio, a konzervator prof. Davor Domančić konzervirao s istočne strane apsida starokršćanske bazilike u Povljima na otoku Braču.²⁶

Poklopac sarkofaga u obliku ravne ploče s plošno stiliziranim križem (sl. 6), koji se svojevremeno nalazio na prvom sarkofagu s južne strane groblja u Jazu (sl. 7),²⁷ nađen je u neposrednoj blizini bazilike. Kod te bazilike nađen je i sarkofag na kojem se nalazi spome-

nuti poklopac s plošno izrađenim križem. Taj križ, koji se nalazi na prednjoj strani sarkofaga, prema stilu možemo datirati u 5—6. st. Jedan sarkofag, prema pričanju vlasnika grobova, nalazi se zabačen i ukopan na području nartekse te bazilike. Sarkofazi su se često postavljali u nartekse starokršćanskih bazilika. Stoga nije isključena mogućnost da se i taj sarkofag prvobitno nalazio u prostoru nartekse u kojem se još i danas nalazi.

Prema podacima o navedenim sarkofazima i spomenutoj grobnici možemo zaključiti da je crkva u Jazu, kao i ona u Gaju, bila grobljanska bazilika.

RAZNI KASNOANTICKI NALAZI U NOVALJI

Ostaci zidova dviju crkvice. S istočne strane u neposrednoj blizini naselja nalaze se ostaci zidova od dviju crkvice. Obje crkvice imaju jednobrodan prostor s polukružnim i izbočenim apsidama. Jedna crkvice se nalazi u Vidušinovu vrtu zvanom Mirić. Njen prostor je dug bez apsida 9 m i širok 4,77 m. Apsida joj je duboka 1,28 m. Druga crkvice se nalazi u Lovrićevoj ogradici zvanj Miri. Bez apsida je duga 8 m, široka 4,71 m, a apsida joj je duboka oko 1 m.

Kod crkvice u Miriću postojao je dio okruglog stupa od ružičaste breče, a kod one u Lovrićevoj ogradici nađen je grob u kojem je bila uljena svjećica od pečene zemlje. Ta uljanica je bila jednakog oblika kao i svjećice koje se nalaze kod starokršćanskih groblja i bazilika. Zidovi tih crkvice zidani su pritesanim lomljenicama i žbukom u kojoj je primiješana sitno tučena opeka. Takvom žbukom su zidani kasnoantički zidovi na istočnoj obali Jadrana. Prema navedenim podacima možemo zaključiti da obje crkvice potječu iz starokršćanskih vremena (5. ili 6. st.).

Najvjerojatnije su te crkvice građene kao privatne kapele grobljanskog obilježja.

Sakatur. Na položaju Sakatura u neposrednoj blizini sa sjeverne strane sela nalaze se ostaci jednobrodne crkve s polukružno izbočenom apsidom. Apsida te crkve ima obilježje starokršćanske crkvene arhitekture. Stoga mo-

Križ s kolutom na vrhu uspravnog kraka oponaša ikonografiju egipatskog ancha (crux ansata). Kopti su tu simboliku prihvatili iz egipatskog koluta sunca i spojili s križem spasenja. Tu su simboliku koptskog egipatskog kulturnog kruga istočni pustinjaci i monasi donijeli na obale Jadrana. U lučici Tavrnele na samom rtu Lunu pod istoimenim naseljem nalazi se sarkofag kojega je prednja strana ukrašena kolutom po sredini križanja krakova križa kao kod raven-skih sarkofaga (R. Farioli, n. dj., str. 151). Jednako stiliziran križ sa sačuvanim kolutom nalazi se i na otoku Rabu.

Novaljski su sarkofazi značajni i po tome, kako navodi spomenuta profesorica, što su rađeni od dalmatinskog krednog vapnenca s amorfnom strukturom. Ta je vrst kamena vrlo pogodna za izradu sarkofaga. Prema tome može se zaključiti da sarkofazi sa sličnom ikonografijom i vrsti kamena potječu s istočne obale Jadrana, i to po mom mišljenju najvjerojatnije od kasnoantičkih kamenoloma na otoku Braču.

²⁶ I. Ostojić: Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike u Povljima, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 13, Split 1961, str. 20.

²⁷ A. Sonje: Altchristliche Basiliken . . . , sp. dj., str. 699, sl. 7, 8, I. Na starokršćanske se sarkofage u Novalji osvrće poznati stručnjak starokršćanske arheologije prof. dr. Rafaela Farioli (I sarcofagi ravennati con segni cristologici: Contributo per un complemento del Corpus II, Felix Ravenna 1977, str. 172). Novaljski su sarkofazi zamišljeni po ikonografiji ukrasa koji se nalazi na njihovoj prednjoj strani.

7. Sarkofazi na groblju u Jazu

žemo smatrati, rasuđujući prema imenu, da je na položaju Sakatura postojala crkva sv. Katarine, aleksandrijske djevice koja je poginula mučeničkom smrću. Ta je mlada djevojka svoje vjersko uvjerenje ispovijedala na sudu pred skupom filozofa. Postojanje crkvene građevine na području kasnoantičke Navalije — Cisse svjedoči o vjerskom utjecaju kasnoantičkog kruga aleksandrijske patrijaršije na istočnu obalu Jadrana. Aleksandrija je trgovačkim i pomorskim vezama na početku 4. st. utjecala na kulturni i vjerski razvoj mlade crkve u Akvileji. Hrvati su kult te kršćanske mučenice u ranom srednjem vijeku prihvatili podigavši u njezinu čast župnu crkvu u starohrvatskoj Keši. Ta osebujna starokršćanska crkva građena s izbočenim zvonikom ponad ulaznih vrata nalazila se na položaju postojeće župne crkve sv. Katarine koja je podignuta u prvim decenijama 20. st.

Gradska bazilika (Basilica urbana). Ostaci zidova bazilika i kapela, koje smo opisali, svjedoče da je na području Novalje u kasnoj antici bila razvijena kršćanska općina. Prema navedenim podacima o grobljanskim bazilikama, koje su se nalazile na periferiji naselja, moglo se već davno pretpostaviti da na užem području Novalje postoje ostaci mjesne bazilike u kojoj su se obavljali vjerski obredi povezani uz život kršćanske općine.

Prvi tragovi raznih kasnoantičkih nalaza kod crkve Majke Božje na Loži pojavili su se iza prvog svjetskog rata na području s južne strane ove crkve kada se tu kopao jarak za temelje postojećih objekata. Tom prilikom je Novalja izgubila zgradu plovanije, seoskog glagoljaškog kaptola koji je u srednjem vijeku bio vrlo razvijen i imao je veliki posjed. Svi nalazi koji su bili

otkriveni, nestali su, osim nekoliko ulomaka kasnoantičke arhitekture koji se mogu vidjeti uzidani u zidovima izgrađenih objekata.

Drugi nalaz na ovom području pojavio se u vrijeme kada je podignuta kuća Josipa Vidasa (Osipinda — Bonaparte). No svi su nalazi nestali netragom, osim ulomka ranosrednjovjekovnog pletera koji se nalazi uzidan na zidu ponad ulaznih vrata spomenute kuće.

Godine 1950. imao sam priliku vidjeti iskopanu sondu za septičku jamu u dvorištu braće Mata i Ivana Šonja pok. Mate, koja se nalazila preko ulice sa zapadne strane Osipindine kuće. Tu je na malom području u dubini od 1,50 m otkriveno mnogo raznolikih nalaza: razni zidovi, jedan okrugli stup od ružičaste breče, dva ulomka ranosrednjovjekovne gredice s natpisom²⁸ i drugi razni predmeti kojima se zameo svaki trag. Među nestalim nalazima isticali su se ulomci bijelog mramora sa sivim venama i malena glavica stupa koja je bila od jednakog materijala, otprilike iste veličine i jednakog oblika, kao i glavica stupa oltarne pregrade crkve sv. Martina iznad Porta aurea Dioklecijanove palače u Splitu.²⁹ Donji dio te sonde bio je sav ispunjen kame-

²⁸ I. Petricioli: Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu, Starohrvatska prosvjeta, ser. VIII, sv. 2 (1959), str. 108.

²⁹ Lj. Karaman: Iz koljevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, str. 75, sl. 42.

Posredništvom autora ovoga rada Ivan Šonje pok. Mata na poticaj organa mjesne vlasti tadašnje novaljske općine u iskopanoj sondi nije izgradio septičku jamu, nego je iskopanu jamu zatrpao i izravnao s površinom terena. Danas je u spomenutom dvorištu uređen prostor za blagovanje koji je natkriven betoniranom terasom.

8. Dijelovi ulomka pluteja koji potječe iz bazilike urbane u Novalji

9. Ulomak podnog mozaika iz građevnog ansambla bazilike urbane u Novalji

njem porušenih zidova. U ovom su se dvorištu i prije spomenutog nalaza prigodom raznih radova, gradnje kovačnice i kopanjem bunara, nalazili razni ulomci stare arhitekture.

Kada se 1952. poravnavalo tlo na području sa zapadne strane crkve Majke Božje na Loži da se tu postavi betonska ploča, tada je tu prekopana tek zapažljiva prastara gomila kamenja koja se nalazila u neposrednoj blizini do sjevernog pročelja Sonjeve kuće. Ta hrpa kamenja nastala je najvjerojatnije u vrijeme kada se kopalo za temelje i poravnavao teren za gradnju spomenute kuće koja je podignuta u 16. st. U toj gomili nađeni su razni ulomci stare arhitekture. Veći ulomci bili su postavljeni na vrh južnog zida Palčićeva vrta, koji se nalazio sa sjeverne strane ovog područja, tj. trga pred crkvom Majke Božje. U spomenutoj gomili kamenja nađene su hrbine antičke, kasnoantičke, bizantske obojene i plastičnim ukrasima ukrašene i rano-srednjovjekovne, tj. starokršćanske keramike. Ulomak mramorne ploče, koji je nađen u toj gomili, već je objavljen,³⁰ a o jednom neobjavljenom ulomku donosim slijedeći opis:

Ulomak je napukao u dva dijela i sa svih strana je lomljen (sl. 8, str. 3). Površina mu je jako oglodana

3. Ulomci pluteja iz bazilike urbane u Novalji

od zuba vremena. Izrađen je od mekog vapnenca, dug 55 cm, visok 20 cm i deo na jednom kraju 14 cm, a na ostalom dijelu ploče 8 cm. Na prednjoj strani je ukrašen. U gornjem dijelu ploče plastično je izvedena dvoprutasta letvica. Na većem dijelu te strane ulomka izvedena je dvoprutasto valovita vitica, iz koje izbijaju produžno stilizirani listovi bršljana. Na lijevom dijelu te strane ispod dvotračne letvice nalazi se ostatak jaja-stog štapa.³¹

Na položaju prekopane gomile kamenja postoje ostaci zida koji je usmjeren od istoka prema zapadu. Sa zapadne strane ovog zida bio je prizidan još jedan zid koji je bio usmjeren u istom pravcu kao i spomenuti zid. Pod prizidanim zidom, koji nije imao temelj, neposredno uz zapadnu stranu starijeg zida s temeljem nađen je in situ ulomak podnog mozaika koji je bio širok kao i zid i dug oko 30 cm (sl. 9). Kockice mozaika su položene u 30 cm debelu podlogu žbuke koja je bila nalijepljena do zida s temeljem. Taj mozaik je izrađen s bijelim kockicama od domaćeg vapnenca, crvenim kockicama od kamena i crvenim kockicama od pečene zemlje. Kockice su različite veličine 1—1,50 cm, i složene su u motivu zapletenih krugova koji su okruživali središnji ukras. Od tog srednjeg ukrasa sačuvali su se samo ostaci crvenih kockica. Taj mozaik na prvi pogled izgleda kao da je rustično obrađen. No ovaj rustikalni ukras izrađen je vještom rukom pa opći dojam pruža neposredan estetski ugođaj.

³⁰ A. Sonje, sp. dj., str. 702, sl. 16.

³¹ Ostali nalazi koji su nađeni u gomili na području pred crkvom Majke Božje na Loži zaslužuju posebnu pažnju. No na njih će se osvrnuti u posebnom radu, jer nisu vezani samo uz kasnoantičke nalaze na području oko crkve Majke Božje.

Rasudujući prema opisanim nalazima na području oko crkve Majke Božje, a u vezi s uočljivim ostatkom polukružnog zida s istočne strane te crkve, moglo se pretpostaviti da je na spomenutom položaju postojala starokršćanska bazilika.³²

Postojanje te bazilike potvrđeno je 1971. nalazom dvaju relikvijara i ostacima bakrene obloge drvene škrinjice u kojoj su relikvijari bili pohranjeni, kao i udubinom od kamenih ploča (confessio) na položaju spomenute Osipindine kuće, danas Vladimira Vidasa.³³ God. 1974. nađen je podni mozaik na području spomenutog polukružnog zida koji potječe od apsida starokršćanske bazilike.³⁴

God. 1978. na položaju Male crkvice nađeni su ostaci podnog mozaika na prijelazu iz srednje u sjevernu lađu. Nađeni se mozaici mogu prema stilu datirati u prvu polovicu 5. st. Istovremeno je nađen sjeverni perimetralni zid bazilike koji se nalazi do pločnika glavne dekumanske ulice antičke lučke utvrde. God. 1979. otkriven je dio mozaika sa zapadne strane nalaza relikvijara u dvorištu Ivana Sonje pok. Mata. Taj mozaik je nađen u sloju ispod apsida srednjovjekovne crkvice i potječe, rasudujući po stilu, iz druge polovice 4. st.

Po nalazima koji su nađeni na raznim mjestima na području oko crkve Majke Božje možemo zaključiti da je ta bazilika bila prostrana građevina. Nađeni ostatak mozaika, sa zapadne strane spomenute crkve, po stilu, ukrasu i tehničkoj obradi potpuno je jednak kao i mozaik koji je nađen u apsidi. Dužina područja od tjemena apsida do ostataka podnog mozaika sa zapadne strane postojeće crkve iznosi najmanje 60 m, a područje s južne strane spomenute apsida do kuće Vladimira Vidasa, u kojoj su nađeni relikvijari nije uže od 50 m. Prema tome na području oko postojeće crkve Majke Božje mogao je postojati građevni ansambl starokršćanske bazilike velikog razmjera.

Bazilika u Novalji, rasudujući prema širini otkrivene apsida u iznosu od oko 14 m,³⁵ bila je velika građevina. Njezina apsida je gotovo dva puta veća od apsida Eufrazijeve bazilike u Poreču. Kod te bazilike apsida ima normalan odnos prema proporcijama crkvenog prostora kakav općenito dolazi kod starokršćanskih bazilika helenističkog tipa. Tako veliku apsidu nije imala niti gradska bazilika u Saloni koja je bez apsida duga

10. Ulomak krsnog zdenca s natpisom DEBET EPISCOPOS

52 m. Tako veliku apsidu imale su pretežno samo velike bazilike koje imaju transept, kao što su bazilike sv. Petra i sv. Pavla u Rimu. Ostatak poprečnog zida koji je nađen 1978. u vrijeme istraživanja spomenutog podnog mozaika do sjevernog perimetralnog zida govorio bi u prilog postojanju transepta i kod ove novaljske bazilike.

S južne strane bazilike nalazio se vjerojatno martirij, koji je služio za vjerske obrede vezane uz štovanje relikvija mučenika ili memorija (parekklesion — spomen kapela u kojoj su se čuvale relikvije mučenika). Ako je taj građevni ansambl imao martirij, tada je to bila velika prostorija paralelna s bazilikom. U tom slučaju na području oko crkve Majke Božje mogla je biti udvojena bazilika (basilica gaemina) kod koje je jedna dvorana služila za obavljanje obreda euharistijske žrtve (misa), a druga za vjerske funkcije koje su vezane uz štovanje relikvija. Sa zapadne strane bazilike mogao je biti trijem (narteks) ili crkveno dvorište s četiri portika (atrij) kakav često dolazi kod bazilika u naseljima i kod samostana širom mediteranskih zemalja. Oko atrija mogle su postojati druge sporedne prostorije kao dvorana za krizmanje (consignatorium), zatim gostinjac za goste, bolesne i nemoćne članove kršćanske općine. Tu je mogla biti zgrada u kojoj je boravio i obavljao razne funkcije predstojnik kršćanske općine. Ta općina je bila brojna i dobro organizirana, kad je mogla sagraditi tako veliki građevni ansambl.

Kod ove je bazilike postojala krstionica. Ali, njezin se smještaj ne mora povezivati s položajem nalaza kamene ploče s natpisom na kojem se nalazi napisano dabet episcopos.³⁶ Kunkera čita taj natpis vrlo duhovito i intuitivno. No njegovo čitanje ostaje ipak vrlo problematično. Taj natpis je, s jedne strane, okrnjen kao i ploča na kojoj se nalazi. Prema tome ono što je od natpisa sačuvano nije moguće čitati kao sačuvanu cjelinu. Profil gornjeg ruba kao i tabula na kojoj se nalazi nat-

³² Literatura je navedena u 6. napomeni.

³³ A. Badurina, Ranokršćanski moćnik iz Novalje, Telegram, hrvatski list za pitanja kulture, nova serija, Zagreb 18. srpnja 1972, br. 20 (537), god. 2 (XII), str. 12 — 13.; D. Foretić: Tri relikvijara — tri novaljska iznenađenja, Vjesnik, srijeda 13. listopada 1973, str. 8.

³⁴ B. Ilakovac, Cuda antičke Novalje, Zagrebački vjesnik 9. ožujka 1974, str. 8, M. M., Treća starokršćanska bazilika u Novalji, Novi list, Zadar 23. ožujka 1974, str. 7.

³⁵ B. Ilakovac, sp. dj., str. 8.

³⁶ J. Kunkera, Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka, Novalja 1977, str. 17 — 38. Čitanje natpisa prema Kunkeri (sl. 10):

N(obis) . AM(antibvs)
R(egenerationis) GA(vdivm)
ET . PLO(ranti)BV(s)
P(acem) DEI E(termini)
SVIS VOL(vmnib)V(s)
DABET EPISCOPOS .

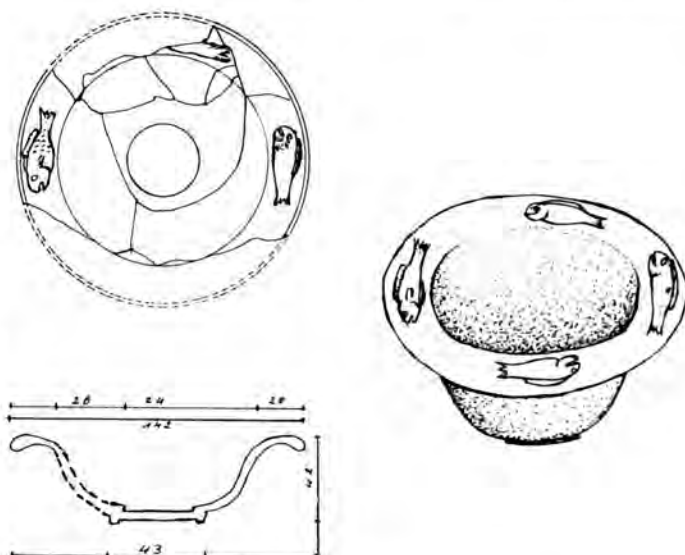
pis jednako dolaze na jednoj drugoj ploči s natpisom nađenim na području te gradske bazilike. Taj drugi natpis, koji je kaligrafski dosljednije pisan i po sačuvanosti jasniji, može se povezati s darovateljima koji su dali sredstva za gradnju bazilike ili njezina crkvenog namještaja. Prema tome i natpis *dabet episcopus* mogao bi se povezati s dobrotvorima bazilike, što ne isključuje mogućnost da je biskup sa svojim (e svis *dabet episcopus*) dao sredstva za gradnju krstionice i njezina krsnog zdenca. Položaj se krstionice ne može povezivati s nalazom kanala koji se nalazi pod podom prizemne prostorije do južnog perimetralnog zida kuće Iva Šonje pokojnog Mata. Taj je kanal usklađen s ortogonalnim planom neke utvrde, tj. on je kloaka antičke Navalije. Kršćani su nastojali da posvećena voda iz krsnog zdenca ne otiče u javnu kanalizaciju. Prema tome nalaz antičke kanalizacije ne mora poslužiti kao dokaz za smještanje krstionice. Područje gradske bazilike u Novalji, vrlo je malo istraženo, tako da nema svrhe bez istraživanja izvoditi zaključke. Ali kada bismo mi za sada htjeli pretpostaviti položaj te krstionice, tada bi je smjestili sa zapadne strane narteksa ili atrija. Atrij su sa zapadne strane crkve imale mnoge starokršćanske bazilike širom Mediterana. Krstionice se na zapadnoj strani atrija nalaze kod mnogih biskupskih bazilika (Poreč, Pula i Akvileja) koje su podignute u 5. st.

Pronađeni je natpis vrlo zanimljiv, jer se može povezati s postojanjem biskupije u Navaliji — Cessi na otoku Pagu.

Do danas je nađeno malo nalaza po kojima bi se moglo pouzdano odrediti vrijeme gradnje te bazilike. No i po onom što nam je poznato, možemo iznijeti mišljenje kad je ona podignuta.

Bakrena oplata drvenog sanduka u kojem su bili pohranjeni relikvijari, po likovnoj obradi ukrasa ubraja se među najvrednije radove te vrste kasnoantičkog obrta, kako se radilo u drugoj polovici 4. st. Likovi apostola na srebrnom relikvijaru, koji je bio pozlaćen, predstavljaju najveći domet likovne vrijednosti svojega vremena. Taj relikvijar je prema tome nastao u radionici istaknutog središta kasnoantičke kulture u kojem se čuvao tradicionalan način rada helenističke umjetnosti. Stoga možemo pretpostaviti da je taj relikvijar nastao najvjerojatnije u razdoblju obnove helenističkih tradicija, i to u vrijeme tzv. teodozijevske renesanse u prvim decenijama 5. st. No relikvijari se lako prenašaju, pa su kod ove bazilike mogli dospjeti nakon što su bili izrađeni.

Spomenuti ulomci mramorne ploče i ulomak ploče od domaćeg vapnenca s dvoprutastom viticom potpuno se razlikuju po materijalu i obradi ukrasa. Ukas mramorne ploče izrađen je u klesarskoj radionici u Grčkoj, a ukas na ploči od vapnenca mogao je nastati u klesarskoj radionici lokalne sredine u kasnoantičkoj Navaliji — Cissi. Oba pluteja, sudeći prema stilu, mogla su nastati u isto vrijeme, i to u 5. st. Njihov ukas pokazuje obilježja kasnoantičkog načina ukrašavanja spomenutih pokrajina u kojima su, kako smo pretpostavili, ti pluteji izrađeni. Iz 5. st. potječu i pluteji s natpisima od dalmatinskog mekog vapnenca, kojih su ukas izradili klesari mjesnih radionica u kasnoantičkoj Navaliji.

4. Posudica ukrašena ribama

Ukрас podnog mozaika u apsidji na jednak je način rustično stiliziran, kao i ulomak mozaika koji je nađen sa zapadne strane crkve Majke Božje. Ostaci mozaika pod podom postojeće crkve Majke Božje na prijelazu od srednjeg u sjeverni brod naprama mozaiku u apsidji pokazuje ljepšu stilizaciju ukrasa natrpavanja. Ostatak mozaika u dvoruštu Ivana Šonje pokazuje jednostavnu čistoću i profinjenu ljepotu podnih mozaika koji su u zadnjim desetljećima 4. st. rađeni na istočnoj obali Jadrana pod utjecajem ukrasa na tkaninama kulturnog kruga iz Sirije. Ako mozaik te bazilike usporedimo s jednostavnim ukrasom podnog mozaika crkve u Gaju (4. st.) ili s profinjenim ukrasom podnog mozaika u Jazu koji je nastao oko 500, tada zapažamo da među njima postoje očite razlike u tehničkoj obradi i stilizaciji ukrasa. Rustična obrada podnog mozaika bazilike u naselju pripada kulturnom krugu podnih mozaika na istočnoj obali Jadrana. Ova rustičnost nije bespomoćna retardacija, ona pretstavlja izraz umjetničkog htijenja najvjerojatnije mozaičara mjesne sredine u kojoj je mozaik rađen. Ovakvi su se mozaici radili u 5. i 6. st. Podni mozaik bazilike u Novalji prema rustičnoj obradi i naivnoj neposrednosti stilizacije ukrasa možemo datirati od kraja 4. do kraja 5. st.

Stoga možemo tvrditi da je bazilika kod crkve Majke Božje u Novalji postojala u 5. i 6. st.

Ako je bazilika urbana zaista bila stolnica kesenskog biskupa, i ako je ona bila posvećena Majci Božjoj, tada je ona nesumljivo podignuta u 5. st. poput mnogih biskupskih stolnica koje su se u spomenutom stoljeću podizale širom mediteranskih zemalja. Izgrađene su se katedrale posvećivale štovanju Majci Božjoj poslije ekumenskog sabora, koji je 431. održan u Marijinoj bazilici u Efezu. Tada je potvrđeno vjerovanje i utvrđeno na koncilu održanom 325. u Nikeji. Po Efeskome koncilu je osuđeno Nestorijevo krivovjerje i donesena dogma o uzašašću na nebo Marije majke Isusove. Na istočnoj su

obali Majci Božjoj bile posvećene starokršćanske bazilike u Poreču, Puli, Krku, Rabu, Zadru i Solinu. Na obalama Jadrana gradnja velikih reprezentativnih stolnica počinje u vrijeme cara Teodozija koji je 392. kršćanstvo proglasio državnom vjerom. Prema svemu što smo naveli, te prema stilu i konstrukciji (neobično prostranstvo apsida), gradska bazilika je u kasnoantičkoj Navaliji — Cissi bila podignuta u 3. ili 4. desetljeću 5. st.

Ako su na području apsida starokršćanske bazilike u Novalji nađeni ostaci zidova od tri apsida, od kojih su dvije građene poslije one prvobitne,³⁷ zatim ako se na položaju najvjerojatnije sjevernog broda starokršćanske bazilike nalazi postojeća crkva Majke Božje iz 17. st., tada možemo govoriti o slijedu građevnih faza, a prema tome i o sačuvanosti prvobitnog naziva starokršćanske bazilike. Stoga možemo tvrditi da je starokršćanska bazilika bila posvećena Marijinom uzašašću na nebo, kao i današnja crkva Majke Božje, koja se u stara vremena nazivala Stomorina (S. Maria Maggiore — Velika Gospa).

Ostaci spomenutih zidova od tri starokršćanske bazilike svjedoče da je na položaju današnje Novalje u kasnoj antici bilo veliko i napredno naselje. O tom naselju svjedoče i dva svoda koja se nalaze u podrumu (konobi)

³⁷ U apsidi starokršćanske bazilike na području crkve Majke Božje u Novalji nađeni su ostaci zidova od dvije naknadno građene apsida. Prema tome starokršćanska bazilika je bila srušena i na njezinu položaju su u srednjem vijeku bile izgrađene dvije građevne faze. Ta bazilika je, kao i ona u Jazu i Gaju, mogla biti napuštena u vrijeme dolaska Hrvata na otok, najvjerojatnije u 7. st. Hrvati, primajući kršćanstvo izgradili su prvu ranosrednjovjekovnu fazu (8 — 9. st.), a kasnije iza kako je kršćanska vjera kod Hrvata bila utvrđena (10 — 11 st.) sagradili su novu crkvu. Ta, nesumnjivo župna crkva, nije morala biti na položaju starokršćanske bazilike. No nije isključena mogućnost da je kod župne crkve bila još jedna sporedna crkva. U ranom srednjem vijeku bile su podignute male crkvice kod starokršćanskih bazilika u Gaju i Jazu. Najvjerojatnije je srednjovjekovna crkva sv. Katarine, koja se nalazila na položaju današnje župne crkve, podignuta u 11. ili 12. st.

³⁸ Neposredno s južne strane Varoša u tzv. Sučevom vrtu god. 1945. prekopani su posljednji ostaci prastare nekropole. Koliko je meni poznato, spomenute je godine prekopano najmanje 8 grobova. Po tragovima nađenih kosti oko spomenutih grobova moglo se zaključiti da je grobova bilo mnogo više. Ti su grobovi uništeni tijekom stoljeća obrađivanjem zemlje za sadnju povrća. U spomenutom je vrtu bila prostrana nekropola. Grobovi su bili oblikovani s kamenim plojkama koje su bile položene okomito oko ležeci položenog pokojnika. U sloju zemlje ponad kostura nađeni su ostaci polomljenih prirodnih ploča (škrilje), po kojima možemo zaključiti da su i grobovi bili pokriveni plojkama.

kuće Tone Kokića. Ti svodovi su široki kao i podrum u kojemu se nalaze. Na njima počiva istočni dio prvog kata spomenute kuće. Svodovi su izrađeni pritesanim lomljencima, duboki gotovo 2 metra i položeni na tri zida koji su deblji od debljine završetaka krakova svodova.

Priča se da je Novalja podignuta na grobovima. Ta je priča neobična, jer su mnogobrojni grobovi nađeni na širokom području današnje Novalje. Među tim grobovima, koliko je poznato piscu ovih redaka, najviše je nađeno onih koji potječu iz kasne antike od 4. do 6. st. Kasnoantički grob sa svodom postoji sa sjeverne strane do jugoistočnog ugla kuće Ivana Vrtođušića na obali uz Šetaliste maršala Tita.³⁸

Grob usječen u kamenoj litici, tipičan za kasnu antiku 6. st., nađen je neposredno poslije drugog svjetskog rata u podrumu kuće Rudolfa Skunce. Ta kuća se nalazi s južne strane ulice do bivše Kapelanove bikarije (Mesnica Ivana Vrtođušića).

Kasnoantička zidana grobnica prekrita žbukom nađena je sa sjeverne strane Gaudićeve (Škunce) kuće. Jednaka grobnica nađena je malo sjevernije u vrtu Josipa (Pipa) Denone, i to na položaju između Katunjače i vrulje uz put do morske obale. U tom grobu je Ivan Dabo, zvani Gangarica, god. 1947. našao posude od crne keramike. Među tim posudama ističe se mala zdjelica od pročišćene zemlje žarko crvene boje (crt. 4). Posudica je u otvoru s usnim obodom široka 14,20 cm, visoka 4,20 cm, a promjer njezina dna iznosi 4,50 cm. Obod te posudice bio je ukrašen s četiri reljefno obrađene ribe, od kojih je jedna potpuno propala, od druge se sačuvao rep, a ostale su dvije potpuno sačuvane. Ta posudica bi po kvaliteti keramike mogla potjecati iz prvih stoljeća rimske vlasti u Dalmaciji. No s obzirom na nalaz u grobu s rustičnom keramikom crne boje i stilu ukrasa spomenutih riba, nema razloga sumnjati da ona ne potječe iz kasne antike, i to iz druge polovine 3. st. ili najvjerojatnije iz 4. st. Te ribe mogu imati simbolično značenje (pisciculi), aludirajući na ribe koje Krist lovi u uzburkanom moru da ih spasi i privede na puč novog života. Prema iznesenom mišljenju, ta posudica bi bila vrlo zanimljiva i to ne samo zbog rane pojave kršćanske simbolike na posudi dnevne upotrebe nego i zbog rane prisutnosti (3—4. st.) te simbolike kod kršćana u kasnoantičkoj Cissi.

Od pet starokršćanskih sarkofaga u napuštenom groblju u Jazu za jedan smo spomenuli da potječe iz pod-

Ti grobovi nisu antički, jer se Rimljani nisu pokapali u grobovima koji su oblikovani plojkama. Oni nisu niti kasnoantički, jer su u tom razdoblju na otoku Pagu rađeni zidovima ili samo tegulama. Grobovi izrađeni plojkama izrazito su srednjovjekovni, pa stoga možemo zaključiti da je u Sučevom vrtu postojala starokršćanska nekropola iz 9 — 11 st.

Jednako oblikovani grobovi nađeni su na Plasi, tj. u sjevernom dijelu naselja, i to u dvorištu Peranićevih kuća, kao i u vrtu Tončića Vidasa pok. Grgura. U spomenutom dvorištu nađena je naušnica bjeloborskog tipa (karika sa završetkom u obliku S zavijutka). Prema tome možemo zaključiti da je na položaju oko Plase postojala prostrana starohrvatska nekropola. Starohrvatske nekropole postojale su u Povoljanskom polju na južnom dijelu otoka Paga, od kojih je jedna istražena (J. Belošević, Diadora, sv. 5, Zadar 1970, str. 203—212).

5. Zlatni privjesak nađen na Caski

11. Ulomak stupića s ostatkom urezanog križa koji je ugrađen u pojasnom luku crkve sv. Jurja na Časki

ručja bazilike na spomenutom groblju (sl. 7). Ostala četiri sarkofaga potječu iz sredine mjesta, i to jedan iz dvorišta kod kuće obitelji Crnković, s istočne strane crkve Majke Božje, a ostala tri iz područja oko kuće obitelji Palčić, s jugozapadne strane spomenute crkve. Sarkofag s križem u vijencu (*crux coronata*) datira se u 5—6. st.³⁹

Nalazi opisanog područja grobova i sarkofaga od bazilike u Gaju do bazilike u Jazu svjedoče o velikom naselju u doba kasne antike na području današnje Novalje. Procvat tog naselja osnovao se, osim na prirodnim uvjetima sa stočarstvom, poljoprivredom i ribarstvom,

12. Ulomak stupića s ostatkom urezanog križa iz Tričela

i na raznim obrtima. Među njima cvao je i obrt kame-norezača i klesara. O tom obrtu svjedoče ostaci kame-noloma u Koludračkim njivama sa sjeverne strane naselja.

To razvijeno kasnoantičko naselje, koje se nalazilo na položaju današnje Novalje, bilo je središte mnogobrojnih zaselaka o kojima svjedoče razni arheološki nalazi na sjevernom dijelu otoka Paga.

Nesumnjivo je na Časki poslije potresa u drugoj polovici 4. st. (361) postojao malen zaselak, pored toga što su stanovnici propalog naselja antičke Cisse prešli živjeti kod lučke utvrde Navaliae na položaju današnje Novalje. O tom zaselku slobodnih kolona, koji su obrađivali plodan posjed nepoznatog vlasnika kod ruševina antičke Cisse na Časki, svjedoče grobovi oblikovani tegulama kod Gušternice. Kod jednog dječjeg groba, koji je bio oblikovan tegulama, Šime Palčić (Suša) 1956, kopajući na žalu uz morsku obalu, našao je privjesak, dječji prsten i novčić istočnogotskog kralja. Sva tri predmeta su od zlata. Privjesak je rađen od tanke žice okruglog oblika. Na jednom kraju plosnat s rupicom za umetanje kukastog završetka drugog kraja ovog privjeska (crt. 5). Prsten je imao ovalno oko od plave ocakline od koje se sačuvao samo neznatan ostatak. Oko je okruženo na četiri strane s filigranskim zrnima (crt. 6).⁴⁰

³⁹ A. Šonje, *Altechristliche Basiliken...*, sp. dj., str. 704.

⁴⁰ Ovaj prsten vidio sam kod Šime Palčića (Suša), a novčić je završio u Palermu na Siciliji kod pokojnog Tonia Palčića, koji mi je rekao da je taj novčić, prema izjavi stručnjaka istočnogotski, kovan u Raveni.

⁴¹ Mogli bismo pretpostaviti da taj križ potječe od starohrvatske crkve (9—10. st.) od koje se sačuvala apsida ugrađena u prostoru romaničke crkvice. No na pojasnom luku do južnog perimetralnog zida ranoromaničke crkvice ugrađen je ulomak s ostatkom križa (sl. 11) koji stilski zaostaje od klasicizirajuće stilizacije spomenutoga starokršćanskog križa. Taj drugi ulomak stupića s ostatkom urezana križa potječe od ranosrednjovjekovne crkvice i ugrađen je u zid koji potječe iz ranoromaničke obnove starohrvatske crkvice. Stoga prema nalazu spomenutih ulomaka s različito stilski izrađenim križevima i mnogim drugim podacima možemo pretpostaviti da je u jugoistočnom uglu antičke akropole na brežuljku Sv. Jurju bila uređena starokršćanska crkva, na kojem je položaju kasnije u ranom srednjem vijeku bila ugrađena nova starohrvatska crkvice. Ta crkvice je vrlo zanimljiva po konstrukciji ugrađene apsida i bogatstvu pleternih ukrasa. Danas se u ruševini začelnog zida do ugrađene apsida ranosrednjovjekovne crkvice jasno vidi zazidan prostrani prozor s polukružnim lukom koji potječe od starokršćanske crkvice.

⁴² Posljednji ostaci nisko sačuvanih zidova s temeljima ove crkvice uništeni su neposredno po završetku drugog svjetskog rata krčenjem livada za vinograd.

⁴³ Kasnoantički zaselak na Tričelu nastao je na području antičke stambeno gospodarske zgrade koja je bila u vlasništvu carske obitelji Antonina. Na kamenu, koji potječe od ostataka antičke vile, s jedne strane nalazi se natpis *Domus Antonini*, a s druge strane ostaci portreta razlupane antičke stele. Kamen se nalazi u privatnom vlasništvu u Novalji.

⁴⁴ Ulomak pletera koji je nađen u zidu napuštene crkvice sv. Petra u Petriku svjedoči da je kod Stare Novalje postojala starohrvatska crkva. Zapadno od ostataka zidova napuštene crkvice nalaze se ostaci zida s prozorom. Taj prozor je oblikovan poput prozora koji je postojao na južnom zidu porušene starokršćanske bazilike u Jazu.

Na ulomku lijepo obrađenog kamena od bijelog dalmatinskog vapnenca, koji je nađen u ruševini ranoromaničke crkvice sv. Jurja (12. st.) na istoimenom brežuljku kod Čaške, nalazi se veći dio urezanog križa (sl. 11, crt. 7). Urez tog križa, koji je dubok 0,5 cm, kao i zašiljeni krajevi sačuvanih krakova, urezan je poput klasično stiliziranih slova na antičkim spomenicima iz prvih stoljeća rimske vlasti u Dalmaciji. Dalmatinski bijeli i klesarski obrađen kamen na otoku Pagu susreće se često kod ostataka antičke i kasnoantičke arhitekture. Stoga možemo zaključiti da spomenuti ulomak križa potječe iz kasne antike.⁴³ Prema tome taj križ svjedoči o starokršćanskoj crkvi koja je najvjerojatnije bila ugrađena u jednoj prostoriji napuštene akropole antičke Cisse na Čaški.

S južne strane starohrvatske crkve sv. Križa na Trincelu postojali su ostaci starokršćanske crkve križnog tlocrta jednakih krakova.⁴⁴ Njezin tlocrt je bio vrlo jednostavan bez apsidalnih izbočina, kao i bez ikakvog tražak konstruktivnih elemenata po kojima bi se moglo zaključiti da je taj objekt u križanju krakova mogao imati kupolastu konstrukciju. Vjerojatno od te crkve potječe ulomak kamena na kojemu se sačuvao jedan krak križa (sl. 12, crt. 8). Ulomak je visok 35 cm, širok sprijeda 16 cm, straga 12 cm i debeo 16 cm. Taj ulomak je od istog dalmatinskog kamena i sačuvan krak križa je na jednak način stiliziran, kao i spomenuti ulomak koji je nađen u ruševinama crkvice sv. Jurja na Čaški. Opisani ulomak nalazio se na zidu s južne strane iskrčene livade na kojoj su se nalazili ostaci spomenute crkve sv. Križa. Ta crkva je podignuta u kasnoantičkom naselju slobodnih kolona čija je nekropola prekopana krčenjem livade

Malo istočnije od spomenuta zida s prozorom proteže se dosta duga zidina koja nema nikakvih otvora niti pregradaka. Ta zidina je zidana žbukom u kojoj je miješana krupno tučena opeka. Prema tome možemo pretpostaviti da je ta zidina ostatak obrambenog pojasa koji je štiti kasnoantičku zgradu ili zaselak na položaju sa zapadne strane Stare Novalje. Na položaju te kasnoantičke građevine kasnije u srednjem vijeku postojao je dvorac rapskih kanonika.

⁴³ Novčić nađen na Pelinkovici:

Avers:

D. D. IVSTI — NVS P. P. AVG.

Poprsje s dijademom na glavi, s lijeve strane Pobjeda (Victoria) na kugli zemaljskoj i s desne strane štit. Prstenast porub je reljefan.

Revers:

VICTOR — A. AVCCC O. Konstantinopol (simbol grada) sjedi okrenut sprijeda s kopljem u desnoj i globus s križem u lijevoj ruci. Kovnica CONOB. Prstenast porub je reljefan.

Vjerojatno je kovan u Raveni.

za vinograd u vlasništvu pokojnog Antuna Šonje na Kumiću, s istočne strane položaja crkve sv. Križa. U toj nekropoli pokojnici su se pokapali pretežno u amforama.⁴⁵

Ostaci zida kasnoantičke zgrade, koja je bila opasana bedemom, nalaze se u Petriku sa sjeverozapadne strane Stare Novalje (Stara Vasa).⁴⁴

O životu ljudi u doba kasne antike kod kamenoloma na Pelinkovici sa sjeverne strane Novaljskog polja svjedoči nalaz zlatnog novčića cara Justina II (565 — 578). Taj novčić je našao Ropuš Josip 1940, krčeći svoju zemlju za vinograd, u neposrednoj blizini spomenutog kamenoloma (crt. 9).⁴⁵

U temelju pročelnog zida romaničke crkvice sv. Martina, na samom rtu Punte Luna, nađen je ulomak bijelog dalmatinskog kamena. Na prednjoj strani tog ulomka, koji je visok 27 cm, širok 11 cm i debeo 15 cm, nalazi se veći dio plošno stiliziranog križa (sl. 13, crt. 10). Nesumnjivo taj ulomak, rasuđujući po mjestu nalaza i stilizaciji križa, potječe iz vremena prije gradnje romaničke crkvice. Križ je tog ulomka jednak plošnim križevima na starokršćanskim sarkofazima koji su rađeni pod utjecajem plošnih i plitkih reljefa carigradskog kulturnog kruga 6. st. Iz istog stoljeća je i ulomak oltarsne ploče ravenskog tipa, koji je ugrađen u sjevernom zidu spomenute crkvice. Po navedenim podacima možemo zaključiti da je na položaju ili negdje u blizini romaničke postojala starokršćanska crkva sv. Martina.⁴⁶

Ulomci kasnoantičke arhitekture, koji se nalaze uzidani u zidu srednjovjekovne crkvice Stomorice kod Špitala (sl. 14), svjedoče da je na području ostataka antičke i kasnoantičke arhitekture oko te crkvice postojalo kasnoantičko naselje.

⁴⁶ Iz crkvice sv. Martina na samom rtu Punte Luna potječe anđeo koji je izrađen od krupnozrnatog grčkog mramora s plavkastim venama. Tom anđelu je odlomljeno jedno krilo i desni dio svetokruga (aureola). Površina mu je mnogo oštećena. Anđeo je prikazan slica držeći u rukama knjigu pod grudima. Taj anđeo je tvrdo obrađen bez naglašene anatomske strukture. Mogao ga je izraditi neki amater, samouk klesar od kasne antike do baroka. No lokalnom klesaru do tako velikog komada prokoneškog mramora nije bilo lako doći u seoskoj sredini. Stoga nije isključeno da taj anđeo potječe iz razdoblja renesanse (14 — 16. st.) kad je na otoku Pagu, kao i na Rabu, bila živa graditeljska djelatnost. No rasuđujući prema izrazu lica, koje je prožeto idejnim zanosom, taj anđeo je mogao nastati u starokršćanskim vremenima. Priča se da su iz spomenute romaničke crkvice u župnu crkvu na Lunu bila prenesena takva dva jednaka anđela.

6. Dječji prsten nađen na Čaški

9. Kasnoantički novčić iz Pelinkovice

Sa sjeverne strane ruševina ranoromaničke crkve na Stomorici postoje ostaci prastarog zida. Taj zid, rasuđujući prema mjestu njegova nalaza, u kvalitetnoj obradi i debljini, potječe od antičkih vremena. On je u tom usamljenom kraju mogao postojati kao dio utvrđenog naselja ili stambeno gospodarske zgrade (villa rustica) rimskog veleposjednika. Prije početka drugog svjetskog rata s južne strane opisanog zida uništeni su prekopavanjem terena posljednji ostaci kasnoantičkih grobova. Kunkera na položaju spomenutog zida sa sjeverne strane crkvice smješta položaj prostrane starokršćanske bazilike sv. Mauricije, koje se ruševine spominju u srednjovjekovnim ispravama o granici između rapskih i zadarskih posjeda na otoku Pagu.⁴⁷

Ako je jedna starokršćanska crkva posvećena ženskoj osobi, tada je to mogla biti samo kršćanska mučenica. Sv. Mauricija nije kanonizirana kršćanska mučenica, a nije nam niti poznato je li njoj u čast podignuta crkva širom kršćanskog svijeta. Prema tome Mauricija je lokalna kršćanska mučenica, tj. ona je iz mjesta u kojem je u njenu čast podignuta crkva. Možemo zaključiti, dakle, da je Mauricija mučenica iz mjesta u Špitalu gdje se nalaze spomenute ruševine 2,5 km južno od Navalije — Cisse. Izneseno mišljenje je vrlo vjerojatno, ali bez potpuno pouzdanih materijalnih dokaza da je Mauricija bila kršćanska mučenica. Moguće bi se s arheološkim istraživanjem na položaju spomenutih ostataka crkve sv. Mauricije ili drugim arheološkim lokalitetima u Novalji i na Čaški potvrdilo mišljenje o kršćanima na otoku Pagu prije 313. Prema mojemu mišljenju, postoji dokaz o kršćanima na ovom otoku prije progonstva na dijelu tegule iz Košljuna, antičke utvrde s ostacima zidova i cisterne na podnožju Zaglave u Novaljskom polju.⁴⁸ Međutim od ulomka se sačuvao samo mali dio po kojemu se danas ništa ne može dokazati o kršćanima iz doba progonstva na ovom otoku. Iz Kunkera navoda ne možemo sasvim pouzdano zaključiti je li se grčki natpis iz nekropole u Cissi (Čaški) odnosi na Kristovog slugu iz 2. st., dok se taj natpis ne objavi s podacima o okolnostima njegova nalaza i opisu natpisa s potrebnim objašnjenjem i fotografijom.⁴⁹ Natpis C (iprianus) + TI (bi) H R (iste) izraziti je primjer natpisa na kršćanskim grobovima iz vremena progonstva.⁵⁰ Ali ovakav i slični natpisi često dolaze na grobovima iza 313. tijekom 4. st. Tumačenje spomenutog pisca, da bi se plastično utisnut Kristov monogram mogao nalaziti na poklopcu amfore iz vremena progonstva, nije uvjerljivo.⁵¹ Moguće se taj ideogram, koji je bio najzastupljeniji među varijantama Isusova monograma složenih od slova R P i X, javlja prije 313. No on je bio zastupljen u široj uporabi u 4. st.

Kunkerino tumačenje ostaje dosta problematično, unatoč tome što ga pisac iznosi uvjerljivo, da grčko slovo X na Safronijevu natpisu iz Čaške⁵² označuje Kristov monogram.⁵³ Ovaj X mogao bi označavati prije križ simbol Isusove mučeničke smrti, ideogram za Isusa, tj. da je Safronionizijeva žena bila kršćanka, nego njezino ime (Kristina). Taj natpis nema poganskog obilježja. Na njemu nema poganske početne formule D(iis) M(anibus), a završetak ovog natpisa HEIC SITA EST često dolazi na nadgrobnim natpisima kršćana. Moglo bi se postaviti da slovo X označava ime Safronijeve že-

ne. Međutim, to slovo ne označuje jedno od 16—17 prenomena rimskih građana. Osim toga rimske građanke od početka carstva gube prenomena na natpisima. Ako je pokojnica bila žena rimskog građanina ili slobodnjaka, tada njezin prenomena nije naveden sa slovom X na našem natpisu. Grčko slovo X, je simboličan kosi križ. Taj križ je nazivan crux decusata, budući da je sličan rimskom broju 10 (X), taj broj je kod kršćana imao simbolično značenje. Grčko slovo X ima 4 kraka koji zbrojeni 1 + 2 + 3 + 4 daju zbroj 10. Prema tome broj 10 označen je sa slovom X, tj. križem koji je simbol Isusove mučeničke smrti. To je slikovita oznaka (ideogram) Isusove smrti na križu s kojom je otkupljeno čovječanstvo. Taj ideogram, tj. križ, okrunjen vijencem pobjede (crux coronata) od Konstantinove pobjede 312. god. nad Maksencijem kod Mulvijeva mosta kraj Rima postaje državnim grbom, zamjenjujući rimskog orla na laboru (laborum — zastava) rimskih legija. Prema našem tumačenju X na nadgrobnom natpisu Safronijeve žene ne označuje ime pokojnice, nego samo križ u znaku da je ona bila kršćanka, tj. kršćanka Safronijeve žena, koja je živila 24 godine, ovdje je pokopana (da dočeka uskrснуće tijela za vječni život). Pored svega toga svi navedeni podaci o prisutnosti kršćanstva na sjevernom dijelu otoka Paga iz vremena progonstva, osebujni za to razdoblje, ipak u nejasnoći njihovog potpunog poznavanja gube jasnoću uvjerljive dokumentacije za izvođenje naučnih rezultata. Navedeni bi nam podaci bili potpuno jasni da su nam poznate okolnosti njihovih nalaza, da su se satrokršćanska nalazišta na otoku Pagu istraživala sistematski od odgovarajućih stručnjaka. Arheološki bi lokaliteti na otoku Pagu još mnogo toga pružili za objašnjenje dosadašnjih nalaza kao i još neistraženih starokršćanskih lokaliteta.

Mnogi sitni nalazi antičkih i kasnoantičkih hrblina zemljanog suđa i zidova nalaze se na raznim položajima na Puntj Luna: u lunjskoj luci Tovarneli, na Brdu kod Starog bunara u Borovičevu kantu, kod prastare lokve u Daba kantu i kod ostataka crkvice sv. Mihovila u Šanki kantu. Kod spomenutih lokaliteta mogli su postojati kasnoantički zaseoci.

Kasnoantički zaseoci su postojali i na južnom dijelu otoka Paga kod ostataka antičkih stambeno-gospodarskih zgrada (villae rusticae) u selu Kolanu, Povljani te na položaju Starog grada Paga koji je prema svom izvornom nazivu Pagus bio središte seoske administrativno-upravne jedinice.⁵⁴

Benediktinski su se samostani, ako se ne nalaze u na-

⁴⁷ J. Kunkera, Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka, Novalja 1977, str. 12 — 13.

⁴⁸ A. Šonje, Nepoznati rimski nalazi iz sjevernog dijela otoka Paga, Živa Antika, god. XI, sv. 1, Skopje 1961, str. 139.

⁴⁹ J. Kunkera, sp. dj., str. 41.

⁵⁰ J. Kunkera, sp. dj., str. 8.

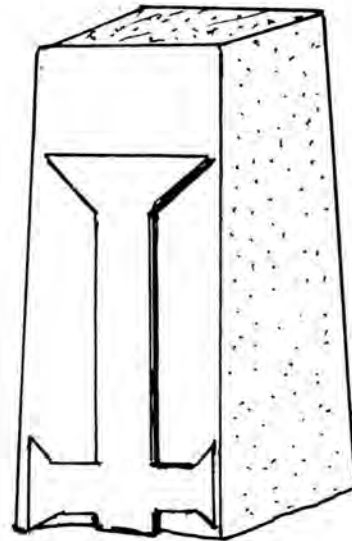
⁵¹ J. Kunkera, sp. dj., str. 6.

⁵² A. Šonje, Nepoznati rimski natpisi iz sjevernog dijela otoka Paga, Živa antika, god. XI, sv. 1, Skopje 1961, str. 135 — 136.

⁵³ J. Kunkera, Monogram X iz Caske. Kristina prva žena kršćanska iz prvog vijeka poslije Krista, Novalja 1977, str. 23 — 30.

13. Ulomak stupića s ostatkom križa iz crkvice sv. Martina na rtu Punte Luna

7. Stupić s ostatkom urezanog križa iz sv. Jurja na Caski

selju ili u njegovoj neposrednoj blizini, gradili na terenu vlastitog posjeda, i to pretežno na položajima na kojima su se nekad nalazile zgrade antičkih latifundista. Stoga možemo pretpostaviti da je kasnoantički zaselak postojao i u Presiki na položaju današnjih magazina soli kod mosta sa zapadne strane grada Paga.⁵⁴ Pored tolikih nalaza ostataka starokršćanske arhitekture na sjevernom dijelu otoka Paga, neopravdano bi bilo tvrditi da se ona nije nalazila i na južnom dijelu toga otoka. Starokršćanske su crkve mogle postojati u Staroj Poveljani i na položaju Starog grada Paga.

⁵⁴ Pagus je grčka riječ kojom se označavao istaknuti položaj povišenog terena ili brijega. Rimljani su tim izrazom označavali povišen položaj otvorenog područja koji je bio prirodno pogodan za zaklon i obranu od neprijateljskih napada. Takav položaj utvrde na brežuljku odgovara liburnskim gradinama. Vjerojatno je i na položaju Starog grada Paga postojala prehistorijska gradina koju su i Rimljani rabili za zbijeg zemljoradnika okolnog okružja. Ti zemljoradnici su se nazivali pagani za razliku od vojnika.

⁵⁵ Složenu problematiku, koju navodi Ostojić o benediktinским samostanima i njihovim gostinjcima na otoku Pagu, nije lako rješavati (I. Ostojić: Benediktinci u Hrvatskoj, sv. II, Split 1964, str. 131). No pored toga skloni smo pretpostaviti da su na otoku Pagu tokom druge polovice 11. st. bila podignuta dva benediktinska samostana posvećena sv. Petru. Jedan je bio podignut na južnom dijelu otoka, koji je hrvatski kralj Petar Krešimir 1071. dodjelio Ninskoj biskupiji, a drugi na sjevernom dijelu otoka, koji je isti vladar stavio pod jurisdikciju rapske biskupije. U 11. st. su na liburnskim otocima bili podignuti brojni benediktinski samostani. Od samostana na sjevernom dijelu otoka postoje ostaci masivnih stubaca s lukovima jednog broda u magazinu soli na Presiki kod grada Paga. M. Suić te lukove datira na prelazu iz 11. i 12. st. (M. Suić, Pag, Zadar 1953, str. 33). Vjerojatno se drugi samostan sv. Petra spominje u ispravi iz god. 1102 (monachis sancti benedicti Castris Kesse — G. F. Bianchi, Zara christiana, sv. II, Zadar 1887, str. 38). Navod kesenske utvrde u spomenutoj ispravi ne odnosi se na

Navedeni podaci iz Novalje i područja koje ovom središnjem naselju gravitira svjedoče o bujnoj naseljenosti ljudi u doba kasne antike na sjevernom dijelu otoka Paga. Centralno naselje bilo je na položaju današnje Novalje. Spomenute bazilike svjedoče o urbanoj veličini razvijena naselja. Bazilike u Gaju i Jazu bile su grobljanske crkve koje su prema običaju starokršćanskih vremena podignute na periferiji gradskih središta. Bazilika sv. Marije u sred naselja, tj. bazilica urbana, bila je mjesna crkva. Takve su se bazilike gradile u razvijenim naseljima u doba kasne antike. Veličina gra-

otok, nego na utvrđenu starohrvatsku Kessu koja se nalazila na položaju današnje Novalje (Antička Navalía, srednjovjekovna Kessa i današnja Novalja). Taj samostan bi se mogao, premda bez pouzdanih podataka, locirati na položaj starokršćanske bazilike u Gaju, koja je u srednjem vijeku uzdržavana sa sporednom, najvjerojatnije samostanskom zgradom do koje je bio podignut i zvonik. Kod benediktinskih samostana na obali mora često su se gradili zvonici na kojima se noću za vrijeme nevremena palilo vatru da se pomorcima pokaže smjer vožnje i da se u slučaju nevremena mogu skloniti u luku.

Samostanci su istočnih pravila mogli postojati na otoku Pagu, kao i na raznim mjestima na istočnoj obali Jadrana prije 600, tj. prije početka 7. st. U tom stoljeću Pag je zadesio udes razaranja uzrokovanih Velikom seobom naroda na cijelom području istočne obale Jadrana. Ali život tih samostanaca nije mogao biti vezan uz nastajanje malih oratorija u jednom urbanom naselju kao što je bila kasnoantička Navalía — Cissa. Nastajanje takvih oratorija vezano je za crkvenu organizaciju ili život imućnijih građana koji su takve bogomolje gradili kod svojih kuća kao što to svjedoče nalazi brojnih starokršćanskih oratorija u Akvileji. Novaljske bogomolje, zvane Miriči, s istočne strane stare jezgre današnje Novalje nisu trebali podići samostanci, kako navodi Kunkera (J. Kunkera, Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka, Novalja 1977, str. 10 — 11). Spomenute su bogomolje nastale uz rad kamenara i klesara, udruženih u udruge vjerskog obilježja. Kod Novalje i

devnog ansambla te bazilike, bogatstvo njezina raznolikog ukrasa od mramora i mozaika, zatim likovno vrijedni relikvijari svjedoče o značenju te bazilike koja je nesumnjivo bila sjedište uređene crkvene organizacije, i to najvjerojatnije na čelu s biskupom.

Danas nema razloga sumnjati da Vindemij kesenski biskup (Vindemius episcopus sanctae ecclesiae Cessensis) nije povjesna ličnost. O ovom biskupu potječu izvorni podaci prema kojima mnogi stručnjaci, koji su se bavili problematikom crkvenog sabora 579. u Gradu (gradić na morskoj obali u Italiji sjeverno od Trsta), smatraju da je on bio biskup propalog kasnoantičkog grada (civitas) Cisse. No ostalo je problematično gdje je postojao taj grad s biskupskim sjedištem.

Županič je liburnski otok Cissu, koji spominje Plinije u svojoj Prirodnoznanstvenoj povijesti, sasvim pouzdano izjednačio s današnjim otokom Pagom.⁵⁶ Arheološki nalazi svjedoče da je glavno istoimeno naselje postojalo na sjevernom dijelu otoka, i to na današnjoj Čaški. Međutim istarski otočić Cissa, koji također spominje Plinije na području istarske obale između Rovinja i Pule, nije sigurno bio veliki otok. Na spomenutom području istarske obale nema traga od nekog većeg antičkog naselja. Tu se nalaze ostaci zidova brojnih stambeno gospodarskih zgrada (tzv. case matte) na posjedima rimskih veleposjednika. Na tom području, osim spomenutih kuća, u doba antike nije postojalo veće naselje, a u kasnoj antici mogli su postojati samo mali zaseoci, među kojima je bilo najveće ono u Betici.⁵⁷ To naselje je nešto udaljenije od obale. U njemu su nađeni ostaci

Caske postoje prostrani kamenolomi ružičaste breče iz kojih su izrađeni stupovi starokršćanskih bazilika. Iz tih kamenoloma potječu i stupovi koji su nađeni kod malih bogomolja. Samostanci su se mogli baviti klesanjem ružičaste breče. Ali na njih se ne može prebaciti sva proizvodnja obrađenog kamena u kasnoantičkim kamenolomima na Pagu.

starokršćanske bazilike sv. Andrije, koju je istraživao direktor Arheološkog muzeja Istre u Puli dr. Branko Marušić. Prema tome, za života Plinija uz morsku obalu na ovom području mogao je postojati malen otočić bez većeg naselja koji se nazivao po području do čije obale se on nalazio.

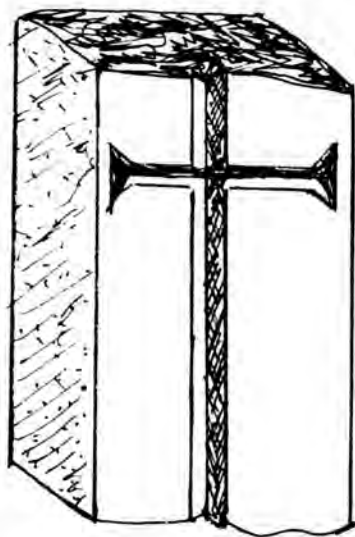
Uvaženi talijanski povjesničar Carlo de Franceschi u svojem radu o kesenskom biskupu mnogo je truda ulo-

Istočnjački se pustinjaci vrlo rano javljaju na istočnoj obali Jadrana. Oni se tek kasnije udružuju u zajednički život prema pravilima istočnih monaha gradeći samostane s crkvama ili kod postojećih crkvenih objekata. No to više nisu bile bogomolje eremita, nego postojeći crkveni objekti, najčešće grobljanske starokršćanske crkve, koje su bile izgubile uzdržavanje od obitelji ili ličnosti koje su ih podigle. Samo tako možemo shvatiti u skladu raznih uspoređivanja i stanja historijskih zbivanja trajno postojanje starokršćanske bazilike u Gaju od kasne antike do kraja srednjeg vijeka. Monasi pravila istočnih samostana su tokom 7 — 9. st. staru crkvu i samostan predali benediktincima, tj. uklopili su se u život redovnika koji su živili prema pravilima sv. Benedikta. To su bili domaći monasi. Oni su benediktincima predali običaj obavljanja bogoslužja na narodnom jeziku koji je od 8. st. bio u upotrebi. To su mogli biti domaći redovnici koji su u bogoslužje uveli jezik Hrvata. Tako su govor Hrvata i glagoljska pismenost mogli biti utvrđeni među benediktincima na istočnoj obali Jadrana, koji su inače po svojem porijeklu i pravilima bili monasi latinskog bogoslužja.

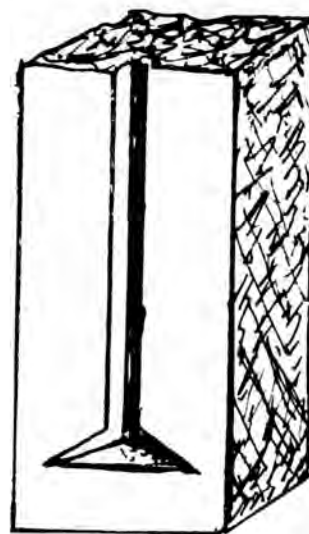
⁵⁶ N. Županič, Istorijsko geografska istraživanja, Liburnsko i istarsko ostrvo Cissa i značenje ovog geografskog imena, Istarski časopis Istoriskog instituta SAN 3, (1943), str. 241 — 243.

⁵⁷ Naglašavanje arheologa antike Arheološkog muzeja Istre u Puli prof. Vesne Jurkić novinaru Glasa Istre o značaju arheoloških nalaza u Betici sjeverno od Peroja nema nikakve vrijednosti u odnosu na ubikaciju Plinijeve istarske Cisse i kasnoantičke biskupije Cisse u Istri. Ona je prvi stručnjak koji istarsku Cissu smješta podalje od morske obale na kopno antičkog agera puljske kolonije. Veličina nalaza samostanskog objekta s crkvom sv. Andrije u Betici svjedoči nam da na spomenutom području nije moglo postojati biskupsko središte. Samostani se u 5. i 6. st. nisu gradili u urba-

8. Ulomak stupića s ostatkom urezanog križa iz Trinčela

10. Ulomak stupića s ostatkom križa iz crkvice sv. Martina na rtu Punte Luna

14. Ulomci kasnoantičke arhitekture ugrađeni u sjeverozapadnom uglu romaničke crkvice Stomorice kod Slatine

žio da bi dokazao kako je sjedište kesenske biskupije bilo na spomenutom istarskom otočiću Cissi, koji je, navodno, u prvim stoljećima ranog srednjeg vijeka potonuo u more.⁵⁸ Ako na kopnu spomenuta područja uz morsku obalu od Rovinja do Pule nije postojalo neko veće naselje, tada je neuvjerljiva tvrdnja da je u doba kasne antike na jednom malom otočiću mogao postojati

veliki grad — civitas s biskupskim sjedištem. U svom radu, u kojem se kritički osvrćem na raspravu spomenutog pisca⁵⁹, prema hidroarheološkim podacima ronilaca koji su opremljeni modernim napravama za ronjenje, uz obalu spomenuta područja nema traga od potonulog otoka na kojemu je moglo biti jedno malo naselje, a kamo li civitas sa sjedištem biskupije.⁶⁰

nim sredinama u kojima su postojala biskupska sjedišta. Oni su se gradili u usamljenom kraju bez uloge dušobrižnika. Ako su u blizini potojala mala naselja, ili ako su samostani podignuti ponegdje u blizini urbanog naselja, tada je opat bio dušobrižnik monaha i ujedno preuzima dušobrižničku brigu, tj. on je vršio ulogu biskupa i za pučanstvo, naselja u blizini samostana. Druga crkva posvećena sv. Agnezi mogla je biti grobljanska ili možda i kasnije ranosrednjovjekovna. Ostaci su spomenutih crkava bili predmet sistematskog istraživanja dr. Branka Marušića, ali nitko do danas prije spomenute profesorice, obzirom na postojanje dva crkvena objekta, tj. jačeg crkvenog središta, ne navodi da je u Betiki moglo postojati sjedište biskupa. Biskupije se u kršćanskom svijetu javljaju u antičkim municipijima koji se s javnim nastupom biskupa razvijaju u kasnoantičke gradove (civitas). Značenje Pule, raskošnih antičkih vila, otkriće nagdrobne ploče jednog konzula i natpisa vezanog uz industriju purpurne boje ništa nam ne pomažu za lociranje kasnoantičke biskupije u Istri. Spomenuti je označen samo kao inscriptiones dignitatis, a radionica koja je mogla biti vezana uz antičku stambenu gospodarsku zgradu na području obale od Rovinja do Fažane (D. Načinović, Cissa, Istarska Atlantida, Cissa na kopnu područja Barbarige i Betike, Glas Istre, god. XXXVI, br. 50, Pula 28. veljače 1978, str. 17).

Raspravljanja će o postojanju i ubikaciji kisenske biskupije u Istri ostati potpuno problematična dok se ne nađe izvorno napisan dokaz. Klasična arheologija to nikada neće riješiti. Nezaključak je bio napredan gradić, u izvjesno vrijeme sa municipalnom samoupravom, u njemu je bila prekrasna dvojna bazilika, koja bi mogla biti dostojno sjedište bisku-

pa. Ali taj gradić je bio u sjeni pulske kolonije, pa se stoga nije mogao razviti u biskupsko središte. Za naselje u Betiki, te za druga naselja na području puljskog antičkog agera, nema nikakva dokaza da je sredinom 6. st. osnovana biskupija poput one u Pičnju i Kastvu. Na području bivšeg antičkog agera pulske kolonije nije bilo potrebno osnivati nove biskupije.

⁵⁸ Carlo de Franceschi, Saggi e considerazioni dell'Istria nell'alto medioevo, II — Cessensis Episcopus, Atti e mem., vol. XVIII, Venezia 1970, str. 68 — 106. Taj pisac u navedenom radu donosi sve isprave i literaturu koja se odnosi na biskupa Vindemija.

⁵⁹ A. Sonje: Ubikacija sjedišta kesenskog biskupa Vindemija (rad u tisku).

⁶⁰ O morskom dnu zapadne obale Istre poznata je izjava Anđelka Butkovića. Taj poznati ronilac nije na morskom dnu od Pule do Rovinja vidio ništa drugo osim prirodnih formacija koje su složene od kamenih slojeva (D. Načinović, Cissa, Istarska Atlantida, Cisenska priča traje, Glas Istre god. XXXVI, br. 51, 29. veljače 1979, str. 17). Ti su slojevi osebujni na kraju i na moru uz zapadnu obalu Istre na području otočića i poluotočića koji su sastavljeni od krednog vapnenca. Taj kamen se djelovanjem prirodnih elemenata raspada po slojevima. To raspadanje djeluje kao razvalina zidova. Zbog toga se prirodne usjekline na južnoj strani otoka Sv. Nikole, koji zatvara porečku luku, smatraju kao ostaci kamenoloma. Tako djeluju i hridi s istočne strane Crvenog otoka (Sv. Andrija). Na jednak način se krivo slikaju prirodne usjekline kamena na sjevernoj gradini Picugi, kao da su to prehistorijski bedemi spomenute gradine.

Prof. Argeo Curto, povjesničar umjetnosti, s punim pravom sumnja u kataklizmu od potresa u okolici Rovinja (D. Načinović, sp. dj.). Zapadna obala Istre nije od antičkih

Koliko nam je do danas poznato, sjedište kesenskog biskupa Vindemija treba tražiti u kasnoantičkoj Cissi na otoku Pagu, koja se nalazila na području današnje Novalje. Na njezinu položaju u kasnoj antici, rasuđujući prema arheološkim nalazima, postojalo je veliko i razvijeno naselje. Tu postoje, kako smo naveli, ostaci od dvije grobljanske i jedna gradska bazilika sa sklopom zgrada kakve su se u kasnoj antici gradile kod samostana i biskupskih sjedišta.

Prema navedenim podacima sjedište biskupa Vindemija nije teško locirati na položaj današnje Novalje. No složena je problematika kako povezati naslov *episcopus kesensis* s nazivom *Navalia* od kojega potječe današnji naziv Novalje i u kojem je bilo sjedište ovog biskupa. Zašto se sjedište kesenske biskupije nije nazivalo po kasnoantičkoj *Navali* na kojem je položaju ova biskupija bila locirana, već po antičkoj Cissi na današnjoj Čaški, koja je 361. od potresa propala u more. No pored toga što je propalo glavno antičko naselje na Čaški, otok Pag se i dalje u kasnoj antici nazivao svojim prastarim nazivom *Cissa*. Prema tome biskupsko sjedište je moglo nositi titularni naslov po nazivu otoka, premda je bilo smješteno na položaju antičke utvrde *Navaliae*. Po starijim izvorima, problematiku nazivanja otoka i mjesta na položaju današnje Novalje nije teško riješiti. U srednjovjekovnim listinama, i to ponekad u jednoj te istoj ispravi dolaze nazivi *insula Cissa*, *Cissa veterana*, *kesensis Comes*, *kesensis communitas* i *castrum Kessae*. Taj naziv *castrum Kesse* sigurno se odnosi na utvrdu u Novalji.⁶¹ *Cissa veterana* ne odnosi se na staru Novalju, koja se zvala *Stara Vasa*, nego na zaselak na Čaški koji je pod tim imenom kao zaselak životario od kasne antike do dana današnjega. Prema tome sjedište biskupa Vindemija bilo je naslovljeno *Cessa* po prastarom nazivu otoka. Tako se mogao nazivati i sam *civitas*, u kojem je bilo sjedište biskupa, premda se ono u kasnoj antici u lokalnoj sredini moglo nazivati i po antičkom nazivu *Navalia*. To posljednje ime je u toku vremena prevla-

dalo, ne samo za mjesto nego i neko vrijeme i za cijeli otok dok konačno nije bio utvrđen naziv po najrazvijenijem u srednjem vijeku naselju na južnom dijelu otoka Starom gradu Pagu.⁶²

Biskup liburnske Cisse mogao se javiti na sinodu šizmatika »Tri poglavlja« u Gradu 579, jer se i krčki biskup 585. javlja kao sufragani akvilejskog patrijarha, pored toga što su te biskupije geografski pripadale pod jurisdikciju nadbiskupije u Saloni. Rapski biskup se 554. u borbi sa Tri poglavlja pridružio istarskoj šizmi koja se nalazila pod pokroviteljstvom metropolije u Gradu. Mutna su bila vremena u vrijeme rasprave spomenuta Tri poglavlja, koja su uzdrimala harmonijske odnose između dalmatinskih i istarsko-venetskih biskupa i pape u Rimu. Stoga se moglo dogoditi da se u nesređenim crkvenim odnosima kesenski, rapski i krčki biskupi opredijele radije za Akvileju nego za Salonu koja je bila pod neposrednom jurisdikcijom rimskoga pape. U Saloni je Rim bio uspio srediti crkvene odnose.

Vindemij je jedini poznati kesenski biskup. Sigurno on nije prvi ni posljednji biskup te biskupije. Biskupska sjedišta nisu vezana uz ličnost biskupa, nego uz sredinu u kojoj su postojali uvjeti da se ona osnuje. Prema tome osnivanje kesenske biskupije povezano je uz prilike koje su postojale u vrijeme kada su osnivane biskupije na istočnoj obali Jadrana. Kršćanstvo se u kasnoantičkoj Cissi moglo javiti vrlo rano, najkasnije u drugoj polovici 3. st., jer je to mjesto s lukom bilo na putu brodovima s kojima su stizale vijesti o kršćanskoj vjeri iz zemalja na Bliskom istoku, gdje je bila koljevka kršćanstva (Palestina i Sirija). Relikvijari, koji su nađeni kod starokršćanskih bazilika u Novalji, kao i grobljanske bazilike u Gaju, svjedoče o utvrđenoj vjeri kršćana u kasnoantičkoj Cissi na prelazu iz 4. u 5. st. Naziv crkve Majke Božje, koja se nalazi na položaju starokršćana u kasnoantičkoj Cissi na prijelazu iz 4. u 5. st. Naziv no čuvaju vjerske tradicije. Stoga možemo uvjerljivo tvrditi da je ta crkva, kao i ranosrednjovjekovna crkvi- ca u Jazu, sačuvala prvobitno ime starokršćanske bazi-

vremena propadala u more od potresa, kao što je prema utvrđenim podacima propadala dalmatinska obala. Istarsko područje zapadno od Učke ima svoje osebujno tektonsko obilježje, sasvim suprotno od otočnog područja pod visokim planinama na obali Dalmacije, Sami otoci svjedoče da su oni zaostali ostaci nekadašnjeg kopna koji je bio vezan uz prirodnu pozadinu.

Izjava prof. Antuna Pauletića, direktora Zavičajnog muzeja u Rovinju, znanstvenog radnika, poznavaoća rovinjske povijesti i ljubitelja starina o priči Rovinjaca kako je nastala *Cissa*, koju oni nazivaju *Rubino*, nije uvjerljiva (D. Načinović, n. dj.). Ta priča nije nikakva pučka legenda koja je predajom u narodu čuvana. To je obična priča kao i sve ostale kad netko želi govoriti o prošlosti mjesta. Tako je stari Poreč bio na picuškim gradinama ili u moru, gdje su na pučini, zapadno od otoka Sv. Nikole, vadili potonuli ratni brod. Benussi spomenutu pučku priču o Rovinju ne spominje, a nastala je pukim slučajem za vrijeme Austrije kad je bila poduzeta službena ekspedicija istraživanja potonulog otočića Cisse. U toj ekspediciji je sudjelovao lučki kapetan u Rovinju Kovačić. Njegovo je neuvjerljivo svjedočanstvo podloga onima koji zastupaju pretpostavku da je Plinijev otočić *Cissa* potonuo u more.

Zanimljiva bi bila izjava prof. Štefana Mlakara, klasičnog i pomorskog arheologa Arheološkog muzeja Istre u Puli, o nalazima na dnu mora od Pule do Poreča. On je spomenuto

područje dobrim dijelom pročešljao sa skupinom ronilaca. Njegova je šutnja zagonetna pored toga što je cilj njegova istraživanja bio traženje potonulih brodova s amforama, a ne propalih naselja: ili je on zaista naišao na neke indicije o propaloj Cissi, pa čeka odobrenje sredstava za istraživanje, ili mu o propalom kasnoantičkom gradu (*urbs*) ništa nije poznato. Područje je od Lima do *Barbarige* slabo istraženo. Ali marljiv arheolog i po onom što se zapaža na površini zemlje može zaključiti da se na spomenutom području nalaze ostaci brojnih antičkih vila i par kasnoantičkih malih naselja. Od Poreča do Pule nije bilo antičkih naselja sa samoupravnim uređenjem, osim spomenutih gradova. Tako gledajući, možemo zaključiti o slabom izgledu uspjeha novih istraživanja kasnoantičke Cisse. Jedini uspjeh bi mogao biti kao onaj iz poduzete ekspedicije 1955. kad je poznati ronilac Anđelo Butković na površinu mora donio tri raka.

⁶¹ N. Županić, sp. dj., str. 242.

⁶² Od dalmatinskih otoka nije samo na otoku Pagu najstarije naselje izgubilo svoj prvobitni naziv po kojem se kasnije nazivalo novo najveće naselje na otoku. Tako je Stari Grad na otoku Hvaru izgubio svoj stari naziv *Pharos*, a dobio ga je današnji grad Hvar. Slično se dogodilo i na otoku Korčuli. Stara grčka *Korkira* danas se naziva *Lumbarda*, a kasnije po postanku grad Korčula naziva se po grčkom nazivu otoka.

like, koja je bila posvećena Uzašašću Majke Božje na nebo. Kult Marijinog uzašašća, u kojem je sadržano i njeno materinstvo, tj. da je ona rodila Boga — čovjeka s ljudskom naravi, vršio je značajnu ulogu u suzbijanju Arijeve hereze, koji je nijekao ljudsku narav Kristovu. Taj kult je proglašen 431. na koncilu u Efezu. Od tada su se Bogorodici posvećivale mnoge biskupske stolnice, katedrale širom mediteranskih zemalja, osobito na istočnoj obali Jadrana, kao u Poreču, Puli, Krku, Rabu pa tako i Cessi na otoku Pagu. Prema tome kesenska biskupija je osnovana najkasnije sredinom 5. st. u vrijeme kad se mogu datirati i bazilika, tj. stolnica te biskupije. Tu baziliku, kao i one u Jazu i Gaju, trebalo bi stručno i sistematski istražiti i tako doći do podataka, do potrebne dokumentacije za rješavanje problematike koju smo počeli izvoditi u ovom radu.

Prema navedenim podacima o arheološkim lokalitetima danas nam je mnogo bolje poznatija naseljenost otoka Paga u doba kasne antike. Kasnoantička Kessa koja se razvila na položaju antičke Navalie, bila je razvijeno naselje u razdoblju od druge polovice 4. do kraja 6. st. U njoj je u spomenutom razdoblju bilo sjedište biskupije, kao i na drugim većim liburnskim otocima: Krku, Rabu i Osoru. Naše mišljenje, koje je iznijeto po arheološkoj dokumentaciji, potkrepljuje pismo sv. Jerolima, u kojem on svom panonskom znancu Kastruciju javlja o namjeri slijepog putnika koji je od Siska stigao do Kesse (Cisse) u namjeri da morem otplovi za Palestinu, u kojoj bi pohodio sveta mjesta i ostao živjeti kao pustinjač kod spilje Isusovog rođenja u Betlehemu.⁶³

Putovanje slijepog putnika od Siska do luke za Palestinu odvijalo se najkraćim putem. Njegovo putovanje se nije moglo izvesti bez pratioca i pomoći kršćanske braće koja su prema nakani slijepog putnika imala naročito poštovanje. Prema tome taj slijepi putnik je putovao najbližim putem do luke iz koje su vodili putovi

za Levant. Ta luka zvana Cessa nije bila na zapadnoj obali Istre, jer u kasnoj antici pod tim nazivom nije postojalo neko veće naselje s razvijenom lukom. Kada bi taj putnik bio putovao preko neke istarske luke, tada bi on bio došao do poznatih luka u Trstu (Tergeste), Poreču (Parentium) i Pule (Pola). U te luke su pristajali brodovi koji su plovili put Istoka.

Kesenska luka na današnjem otoku Pagu nije bila na pomorskom putu koji je izravno vodio Jadranom put Istre i Akvileje. Ta luka je bila na dijelu puta (ruta) koji je vodio uzduž istočne obale Jadrana i poprijeko iz Ravene prema liburnskim lukama koje su postojale na kopnu na putovima za unutrašnjost do Panonije. Prema tome u kesensku luku nisu pristajali samo oni brodovi koji su plovili put Akvileje i Trsta nego i oni koji su plovili put Senja i Rijeke. Cessa je bila važna za putnike koji su od Karlobaga (Scrisa) putovali preko Like put Siska (Siscia) u Panoniju. U njoj su se, vjerojatno kao i u antičkoj Navaliji, opremali brodovi živim namirnicama, opskrbili brodskom opremom, a u slučaju potrebe i popravljali ako im je to bilo potrebno.⁶⁴ Po našem tumačenju kasnoantička Cessa je sa svoje četiri bazilike bila jedno od istaknutijih mjesta u Liburniji. Ona se mogla takmičiti sa samim Zadrom a po veličini, gospodarstvu i kulturnoj sredini (bazilike) isticala se među gradićima (civitas) s biskupskim sjedištima na liburnskim otocima kao što su bili Rab, Krk i Osor.

O postojanju sjedišta kesenske biskupije na otoku Pagu danas nema razloga sumnjati poslije tolikih starokršćanskih nalaza na području Caske i Novalje. Problematično je samo to je li Vindemius episcopus sanctae ecclesiae Cessensis, koji se 579. javlja prisutan na crkvenom saboru u Gradu kod Akvileje bio biskup istarske ili dalmatinsko-liburnske Cesse. Kunkera smatra da su postojale dvije kesenske biskupije, jedna u Istri a druga na otoku Pagu.⁶⁵ Taj pisac se suprotstavlja dr. Borisu Ilakovcu, koji smatra da je spomenuti biskup Vinde-

⁶³ S. Hieronimi: Ep. 33 ad Castrutium (Sancti Eusebii Hieronimi presbiteri operum, Tomus primus, Studio ac labore Domini Vallasii veronesis presbyteri), Verona 1934, Epistola LXVII, ad Castrutium, god. 397, str. 404 — 410.

⁶⁴ Prema stanju današnje luke u Novalji moglo bi se pretpostaviti da ta luka u kasnoj antici nije bila zaštićena kao ni danas. Međutim, današnja situacija luke ne odgovara njezinu stanju u prošlosti. Novaljska luka je u prošlosti bila zaštićena od svih vjetrova. Ona je u kasnoj antici bila mnogo bolje zaštićena od grbina, nego što je to danas. Morski valovi su mnogo razorili od niskih terena na rtu Gaju. Tu se u more pruža vrlo duga plicina. Novaljska luka je na istočnoj strani imala dvije prirodne uvalice koje su najdublje na njezinu području: jedna se nalazila na položaju današnje Lože pod Palčićevom kućom, a druga na području od Semenčićeve do Gaudićeve kuće. Uvalica pod Palčićevom kućom uništena je nasipavanjem današnjeg gata (rive). Taj nasip mjesto uzdužnog gata zahtijevao je novaljski trgovac kako bi sa sidrenjem brodova u luci sebi osigurao korist prijevoza putnika i materijala vlastitom lađom od sidrišta do izgrađenog nasipa. Zapadni bedem antičke i srednjovjekovne utvrde štitiio je brodove od bure. U spomenutoj uvalici između Semenčićeve i Gaudićeve kuće postojao je gat koji se protezao od obale u pravcu antičkog tunela s vodovodom (Talianova buža) do sike zvane Saular koja je označena željeznom kuglom. Taj gat je nastao u doba antike, i to nasipavanjem materijala koji je vaden klinom probijanjem kamene litice spomenuta tunela. Maritimska vlast

nije znala iskoristiti taj nasip prastarog gata kad su poslije drugog svjetskog rata s njegova južne strane nasipavali more današnjeg nasipa za novi gat. S obje strane nasipa starog gata more je najdublje u luci, pa je stari gat bio vrlo pogodan za pristajanje većih brodova i manjih lađa na jedra i vesla. Taj gat je štitiio i dio luke pod Palčićevom kućom. Na toj kući su donedavno postojali šuplji kameni za koje su se vezivali mletački brodovi.

Loža se zove po loggi, tj. objektu s krovom na četiri otvorene strane. Loža se nalazila u neposrednoj blizini mora do sjeverozapadnog ugla Palčićeve kuće. U njoj su se plaćale pristojbe ukrcane i iskrcane robe. Tu su se čitale odluke i naredbe vlasti, kao i drugi razni poslovi.

Prema tome, ako bi Novalja htjela imati dobro zaštićenu luku u koju bi mogli pristajati parobrodi duge plovidbe, tada bi trebali prebaciti nasip današnje dige na položaj starog gata i ukloniti iz mora gotovo sav nasip na Loži. Rasuđujući prema konfiguraciji obalnog terena, valjalo bi područja spomenutih uvalica čišćenjem produbiti za nekoliko metara. Novalja bi tako dobila duboku i zaštićenu luku koja je neophodno potrebna jednom istaknutom turističkom mjestu u razvoju kao što je Novalja, koja se nalazi u današnja kao i u stara vremena na jadranskoj ruti dugih plovidba uz istočnu obalu Jadrana.

⁶⁵ J. Kunkera, Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. st., Novalja 1977, str. 16; B. Ilakovac, Čuda antičke Novalje, Zagrebački vjesnik 1974, 9. ožujka, str. 8.

⁶⁶ J. Kunkera, n. dj., str. 16.

miš bio biskup liburnske Cesse na otoku Pagu, tvrdeći da je sjedište toga biskupa bilo u istarskoj Cissi.⁶⁶

U posebnom sam radu, koji se nalazi u tisku, obradio problematiku o istarskoj Cissi.⁶⁷ U tom radu tvrdim da kasnoantička Cissa u Istri nije postojala kao naselje niti kao sjedište biskupije.

Kunkera nije obrazložio svoju tvrdnju o postojanju dviju kesenskih biskupija. Njegovo tumačenje o postojanju biskupskog sjedišta u Navaliji — Cessi izlazi iz njegova životnog rada na arheološkim lokalitetima sjevernog dijela otoka Paga. Postojanje kesenske biskupije u Istri on izvodi najvjerojatnije iz Općeg šematizma katoličke crkve u Jugoslaviji, u kojoj se navodi teritorij spomenute kesenske biskupije u Istri.⁶⁸ Iz spomenutog je šematizma postojanje kesenske biskupije izvodio i pisac Male povijesti crkve u Istri.⁶⁹ Obojica navedenih pisaca postojanje kesenske biskupije u Istri prihvaćaju iz autoritativnih sadržaja spomenuta šematizma, a pisac sadržaja u tom šematizmu, bez kritičkog osvrtu od Carla de Franceschija.⁷⁰ Taj pisac je uložio sve svoje intelektualne sposobnosti s mnogo virtuoznosti da bi dokazao kako su istiniti navodi istoimenog prethodnika svojega roda Carla de Franceschija⁷¹ o postojanju kesenske biskupije na zapadnoj obali Istre, određivši joj teritorij naselja Bala, Rovinja i Dvigrada. U posebnom sam se

navedenom radu osvrnuo na tvrdnju Franceschija kao i na sve one koji smatraju da je istarski otočić zajedno sa biskupskim sjedištem potonuo u more negdje između Rovinja i Barbarige. Na Franceschijevu se problematiku o prijelazu sjedišta kesenskog biskupa iz propale Cisse najprije u Rovinj i zatim u Novigrad kritički osvrće Parentin. Taj priznati arhivist tršćanske biskupije i dobar poznavalac prošlosti Istre, naročito svoga rodnog mjesta Novigrada, smatra da je Franceschijevo izvođenje postanka novigradske biskupije iz kesenske preko Rovinja proizvoljno, bez dokumentacije, u svakom slučaju fiktivno i u konačnoj liniji krivo postavljeno.⁷² Prema Parentinu, C. de Franceschi nije uspio oboriti razumne zaključke do kojih je došao u svoje vrijeme Benussi.⁷³ Taj pisac smatra da bi postojanje ostataka navodne propale istarske Cisse mogli dokazati samo geolozi i stručnjaci koji se bave pomorskom arheologijom. Prema onom što se danas poduzima na istraživanju navodno potonule Cisse u eri velikih mogućnosti da svatko s prikladnim sredstvima može roniti, ništa se ne može utvrditi o postojanju propale Cisse. Povjesničari i arheolozi mnogo će redaka napisati nadajući se problematiku propalog antičkog otočića riješiti. Interes će za proučavanje kasnoantičke Cisse trajno ostati prisutan, jer zadire u znatiželju u koju nikada neće u bezdanu ispod površine morskog dana prodrijeti arheološka lopata.

⁶⁷ A. Sonje, Ubikacija kesenskog biskupa Vindemija, rad u tisku.

⁶⁸ Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji u izdanju Biskupske konferencije, Zagreb 1974, str. 471.

⁶⁹ M. J. (Marijan Jelenić), Mala povijest crkve u Istri, Istarska crkva jedna, Poreč 1978, str. 12.

⁷⁰ C. de Franceschi, Saggi e considerazioni dell'Istria nell'alto medioevo II — Cessensi Episcopus, Atti e mem., vol.

XVIII, Venezia 1970, str. 68—106; Quando e come Cittanova d'Istria venne denominata Aemona, Atti e mem. vol. XIX, 1971, str. 101—175.

⁷¹ Carlo de Franceschi, Istria, note storiche, Parenzo 1879.

⁷² L. Parentin, Cittanova d'Istria, Trieste 1974, str. 22. i 35, nap. 22. i 23.

⁷³ B. Benussi, Del vescovato di Cissa e di Rovigno (studio critico), Atti e mem. vol. XXXIV, 1922.

Ante Sonje

SPÄTANTIKE DENKMÄLER AUF DER INSEL PAG

Aufgrund seines umfassenden Studiums der Fachliteratur und Forschungsarbeiten auf der Insel Pag bringt der Verfasser in dieser Studie eine sehr ausführliche und seriös systematisierte Darstellung der liburnischen Wallburgen, Hügelgräber (Tumuli) und urgeschichtlichen Funde auf dieser Insel. Das Hauptthema der Studie sind die spätantiken Denkmäler, die er registriert, wissenschaftlich bearbeitet und aufgrund seiner Beobachtungen, ohne vorausgegangene archäologische Ausgrabungen, walerisiert. Besondere Aufmerksamkeit widmet er der altchristlichen Basilika in Gaj, den Funden in Novalja und dem Problem des Bischofssitzes des Bischofs Vindemius. Wertvoll sind auch die Angaben über die Besiedlung der Insel Pag im Zeitraum der späten Antike.

Nikola Jakšić

EINE ROMANISCHE STEINMETZWERKSTATT VON KNIN

Aufgrund komparativer Analysen der dekorativen Elemente und stilistischen Merkmale einer Gruppe von Denkmälern, die von der Festung Knin, Crkvine in Biskupija und Sustjepan in Split stammen, bringt der Verfasser diese Denkmäler in Verbindung mit der Tätigkeit einer frühromanischen Steinmetzwerkstatt, die in der zweiten Hälfte des XI. Jahrhunderts in der Umgebung von Knin wirkte. Bei diesen Denkmälern ist die vorromanische, flache und zwei- oder dreibändige Flechtbandornamentik verschwunden, die dekorativen Elemente beschränken sich auf sehr ähmlich angeordnete Motive von intermittierendem Weinlaub, Kymatien, charakteristischen Haken, Girlanden und abwechselnden Palmetten um ein Inschriftsfeld. Daneben tritt auch die plastisch modellierte menschliche Figur auf. Von manchen Autoren werden diese Werke in das VI. bis XIII. Jahrhundert datiert, der Verfasser vertritt jedoch die Ansicht, daß sie in einem relativ kurzen Zeitraum entstanden sind, annähernd zur Zeit der Einweihung der Kathedrale von Knin als festumrissenen Zeitraum (1076—1078).

Nada Klaić

DAS ANGEBLICH VON KÖNIG LADISLAUS ERBAUTE «MONASTERIUM SANCTI STEPHANI REGIS» IN ZAGREB

Die Studie behandelt die Frage: hat König Ladislaus das Kloster des Hl. Stephan in Zagreb erbaut? Aufgrund der formalen Analyse und dem Studium der Dokumente äußert die Autorin berechtigte Zweifel an der Glaubwürdigkeit des relevanten Quellmaterials, das einigen Autoren als Grundlage für ihre positive Beantwortung dieser Frage gedient hatte. N. Klaić kommt zu dem Schluß, daß diese »Zagreber Kloster« niemals existiert hatte, und demnach weder hatte von König Ladislaus erbaut werden können, noch durch Andreas II. eingeweiht werden. Nach der »Felizianischen Urkunde« hatte Ladislaus das Zagreber Bistum gegründet, und als sein erstes Oberhaupt den Bischof Duh ernannt, aber von seiner Bautätigkeit existieren keinerlei Unterlagen, da er einige Monate nach der Gründung des Bistums starb.

Grgo Gamulin

EIN VORSCHLAG FÜR FOUQUET

Nach Beendigung der Restaurierungsarbeiten an dem »Porträt einer Edelfrau« aus dem Historischen Museum in Zagreb, für welches das Museum keinerlei Unterlagen besitzt, kam der Verfasser nach eingehenden Untersuchungen zu dem Schluß, daß der Maler des Bildes mit großer Wahrscheinlichkeit Jean Fouquet sein könnte. Diese Hypothese untermauert er mit überzeugendem Vergleichsmaterial. Es ist die Meinung des Autors, daß es sich in

Anbetracht der harmonischen Kohärenz des Gesamtbildes und des vorzüglich gemalten, delikat modellierten Gesichtes um ein Werk von Weltrang handelt.

Ivan Mirnik

SPERANDIO SAVELLI: AGOSTINO BARBARIGO

Indem er ein unbekanntes Exemplar einer seltenen Medaille von S. Savelli aus dem Archäologischen Museum in Zagreb publiziert, zählt der Verfasser in seiner Studie noch einige Medaillen desselben Autors in kroatischen Museen und Galerien auf. Neben der Biographie und Interpretation der stilistischen Ausdrucksweise von S. Savelli bringt der Autor auch einen ausführlichen Katalog aller seiner bekannten und bis heute erhaltenen Medailleurarbeiten.

Grgo Gamulin

EIN BILD DES MALERS JACOPO TINTORETTO VOM ALTAR DES PETAR HEKTOROVIC

Die schöne »Beweinung Christi« aus der Dominikanerkirche in Starigrad auf der Insel Hvar wird von dem Verfasser aufgrund einer gründlichen vergleichenden Analyse mit einigen anderen Werken des Künstlers dem Venezianischen Maler Jacopo Tintoretto zugeschrieben. Er vermutet, daß das Bild in den Jahren zwischen 1571 bis 1579 entstanden ist. Besondere Aufmerksamkeit widmet er der Persönlichkeit und dem Werk des Hvarer Patriziers und Dichters Petar Hektorović (1487—1572), der das Bild im Jahre 1571 bestellt hatte.

Grgo Gamulin

EINE HYPOTHESE UND EIN VORSCHLAG FÜR GIROLAMO DA CARPI

Der Autor unterbreitet seinen Vorschlag zur Lösung des Attributionsproblems zweier Bilder aus der Galerie Strossmayer in Zagreb, »Madonna mit Heiligen« und »Martyrium des Hl. Laurentius«. Für das erste Bild äußert er die Vermutung, daß es ein Werk des Girolamo da Carpi sein könnte. Er ist sich bewußt, daß sein methodologisches Vorgehen Zweifel offen läßt: für ein früheres Werk, aus einem Zeitraum von dem nichts bekannt ist, wird retrospektiv eine Argumentation rekonstruiert, und zwar aufgrund einiger Übereinstimmungen dieses Werks mit Einzelheiten an anderen Arbeiten. Für das andere Bild findet der Autor die notwendigen Argumente, die eine vorbehaltlose Zuschreibung an Girolamo da Carpi ermöglichen.

Cvito Fisković

EINE KOPIE NACH TIZIAN IN KORČULA

Der Verfasser beschreibt eine Kopie des Bildes »Die Ermordung des Hl. Petrus Martyr« von Tizian, die sich in der Dominikanerkirche in Korčula befindet. Die Kopie reproduziert ein Meisterwerk von Tizian, daß sich ehemals in der Kirche der hl. Johannes und Paul in Venedig befand, wo es bei dem Brande vom Jahre 1867 zugrunde ging. Die Kopie war von dem Bischof von Korčula, Nikola Spanić, bestellt worden (Bischof von 1673 bis 1707). Er war ein Nachkomme der Familie Spani — Spanja, die aus dem nördlichen Albanien nach Korčula gezogen war, reich wurde und den Adelstitel »conte« erhielt. Die Familie spielte einige Jahrhunderte lang eine bedeutende Rolle im politischen, kulturellen, wirtschaftlichen und künstlerischen Leben auf der Insel Korčula. Der Autor bringt sehr ausführliche Angaben über das Leben von Mitgliedern der Familie und ihrem Mäzenatentum.